

УДК [7.031:291.212.9](476)“5/12”

ДО ЗВОДУ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЯЗИЧНИЦЬКОЇ СКУЛЬПТУРИ БІЛОРУСІ: СЛОНІМСЬКИЙ ІДОЛ *

Ростислав Забашта

У статті аналізується історіографія та фактографія одного з найвиразніших язичницьких зображень, що виявлені донині на теренах Білорусі – т. зв. Слонімського ідола; робиться спроба визначення часу створення і етнокультурної належності цієї пам'ятки.

Ключові слова: балти, Білорусь, ідол, культура, Надбалтика, регіональність, скульптура, слов'яни, язичництво, ятвяги.

Historiography and factual account of one of the most significant pagan images found on the territory of present-day Belorussia – the so-called Slonim idol – are analyzed in the article; the author makes an attempt to define the time of its creation and ethnocultural origin.

Keywords: the Balts, Belorussia, idol, culture, Baltic surroundings, regional nature, sculpture, the Slavs, Paganism, Yatviahy.

Вступні зауваги. На нинішньому етапі вивчення середньовічної язичницької скульптури білоруських теренів¹ – як, урешті, й інших східноєвропейських, зокрема українських, – одними з першочергових завдань лишаються: а) якомога детальніша й точніша паспортизація, каталогізація; б) аргументована атрибуція кожного відомого на сьогодні її зразка. До проведення саме такої джерелознавчої роботи навертає існуючий стан наукової розробки теми. Так, попри немало назагал чисельність номінацій у її бібліографії, усі, чи майже всі твори – через різні обставини – є до сьогодні мало, а то й цілковито невивченими саме на початковому (фактографічному) етапі. Знайомство з історіографією теми переконує водночас у тому, що обговорювані скульптурні твори понині лишаються без належного, достатньо детального комплексного висвітлення в руслі історико-порівняльних і просторово-контекстуаль-

них студій². Як наслідок: недостатня обґрунтованість, а подекуди й цілковита безпідставність висловлених у літературі версій стосовно їхнього етнокультурного й історичного походження. При цьому панівною була й досі лишається версія, вмотивована традицією образотворення самого лише слов'янського населення³. Показово, що інерція такого своєрідного панславізму в питанні атрибуції скульптури язичницької традиції виявляється навіть у тих дослідників, які доказово спростовують його на рівні загальних етнокультурних процесів початкових етапів середньовічної історії Білорусі⁴. Тим часом, беручи до уваги різноманітні й численні свідчення складного, неоднозначного – як у просторовому, так і часовому вимірах – перебігу історії розвитку й взаємодії різних етнокультурних масивів на білоруських землях, насамперед балтського й слов'янського⁵, зважаючи, врешті, на брак документальних архео-

* Висловлюємо щирі вдячності нашій добрій колезі, мінському археологу пані Людмилі Дуциц за багаторічну невідому допомогу у вивченні давньої монументальної скульптури Білорусі, зокрема в підготовці та написанні цієї статті. Складаємо дяку також співробітникам Слонімського районного краєзнавчого музею в особі директорки пані І. Шпиркової за надані каталожні відомості про означеного ідола, слонімському краєзнавцю п. Василю Супруну і журналісту п. Сергію Чигрину за цінні історіографічні й топографічні уточнення, мінському антропологу пані Інні Салівон за фахову консультацію в справі визначення антропологічного типу скульптурного зображення, львівському архітектору п. Юрію Дибі за виконані прориси світлин культових зображень (іл. 1: 1, 2; 2: 2–6; 4: 1).

ІСТОРІЯ

логічних свідчень про походження майже всіх виявлених на сьогодні зразків середньовічної язичницької скульптури, беззастережність і однозначність висловлених донині етнокультурних атрибуцій ніяк не може задовольняти. Так само, як і позиція тих дослідників, які уникали спроб конкретного з'ясування означеної проблематики, обмежуючись у викладі питання історичного буття пам'яток констатацією самого лише передхристиянського (язичницького) походження їх⁶.

З огляду на існуючий стан речей у вивченні язичницької скульптури Білорусі, а також зважаючи на запити дослідницького процесу, передбачається підготувати й опублікувати низку джерелознавчих розвідок, як про окремі пам'ятки, так і групи їх, з тим, аби в підсумку підійти до створення

якомога повнішого – у фактографічному, а також історико-аналітичному планах – зводу язичницької скульптури Білорусі. При цьому виклад текстового матеріалу кожного подання про конкретний зразок скульптури здійснюватиметься за схемою: каталожний опис (під № 1), огляд історіографії (під № 2), критичний коментар і спроба атрибуції (під № 3), з доданням доступного зорового матеріалу. Насамкінець слід застерегти: проведені розшуками не завжди вдавалося заповнити існуючі джерелознавчі прогалини теми, а отже, пропоновані історичні визначення/передбачення стосовно походження й значення обговорюваних пам'яток, лишаяться значною мірою на рівні більш-менш уґрунтованих гіпотез, які, зрозуміло, відкриті для доповнень, уточнень, а то й для суттєвої корекції.

ІДОЛ ЗІ СЛОНІМА

1. Антропофаломорфне скульптурне зображення (т.зв. Слонімський ідол). Матеріал: сірий черепашковий вапняк із незначними вкрапленнями білих фракцій. Розміри: В** – 45,25 см; Шнб – 14,8 см; Тнб – 19,3 см. Місце виявлення: околиця м. Слоніма Гродненської обл. Республіки Білорусь. Місце зберігання: Слонімський районний краєзнавчий музей ім. Й. Стабровського (інв. № КП 4142) (Іл. 1: 1–4).

Об'ємне зображення голови людської подоби з частиною торса конусоватої форми (своєрідний бюст). Голова – майже натуральної величини (В – 23 см; Ш на рівні перенісся – 13,75 см; Т на рівні перенісся – 17,4 см), з рельєфно проробленою пластикою обличчя. Риси лица – підкреслено виразні. Чоло – високе, ледь бугристе, опукле й водночас похиле. Під лінією брів – глибоко посаджені овалоподібні за обрисом та ледь опуклі об'єми очей, окреслені заглибленою контурною лінією (правого ока Д – 2,8 см, В нб – 1,5 см; лівого ока Д – 2,7 см, В нб – 1,4 см). Ніс відтворено високим рельєфом. Він – короткий, широкий при перенісся й

загострений на кінчику (Д – 3,5 см, Ш перенісся – 2,3 см, нижнього краю – 3,2 см, В рельєфу при нижньому краю – 1,5 см). На нижній площині носа простежується три заглиблення (~ 0,3 см × 0,25 см × 0,1–0,15 см) нерегулярної форми: два з правого боку, одне – з лівого. Вилиці – великі випнуті; щоки – запалі. Рот позначений заглибленою ритованою лінією (Д – 5 см); майже по центру її міститься невелике кругле заглиблення (Ø ~ 3 мм). Об'ємно відтворено вуста (В рельєфу ~ 0,34–0,6 см). Нижня частина обличчя завершується чи то масивним, випнутим трохи уперед підборіддям, чи короткою, трохи завуженою донизу борідкою (Д ~ 6 см). З правого боку голови видніється вкрай узагальнений об'єм вуха. Він має вигляд плоскорельєфного, нерегулярноокруглого за обрисом виступу (В ~ 7,5 см) із незначним видовженим заглибленням посередині. З лівого боку на місці вуха – скол. Виразних ознак відтворення волосяного покриву голови немає. Лише нерівномірною обробкою поверхні маківки, потилиці й бічних площин її може опосе-

** Умовні позначення розмірів: В – висота, Ш – ширина, Т – товщина, нб – найбільша величина розміру, Ø – діаметр, ~ – приблизно.

редковано вказувати на його наявність.

Голова стримить на короткій круглястій у перерізі шиї (В ~ 2 см, Т – 12,3 см), що плавно переходить у “тулуб” (В – 20,25 см; Ш нб – 13 см; Т нб – 19,3 см). Останній має вигляд видовженого, дещо опуклого з боків і нерівномірно звуженого донизу об’єму. Зображення надрамента і рук – відсутні⁷.

Моделювання пластичних об’ємів – різне, дещо узагальнено спрощене, але без ознак цілеспрямованої стилізації; наближене до натурних форм. (Характер стилістики різьблення сповна відповідає принципам т.зв. наївного реалізму, притаманного переважно для самодіяльного тримірного образотворення, не обтяженого приписами і настановами якоїсь певної художньої школи чи усталеної образотворчої практики). Порівняно досконаліше, ретельніше оброблено поверхню лица; побіжніше – бічні й тильну площину голови, а також тулубову частину, на поверхні якої помітні нерівності, сліди обробки.

Стан збереження: відсутній (збитий?) вершечок маківки голови, частково вищерблений рельєф правого ока, збитий рельєф правого вуха (на його місці – заглиблення), подекуди на поверхні трапляються незначні тріщини, затертості, незначні сколи породи.

Виявлено 1934 року випадково на околиці тогочасного м. Слоніма під час проведення земляних робіт, що були пов’язані з прокладанням вулиці “Новий світ” (пізніша назва “Альберцінська”, нині – “Гагаріна”). У ґрунті скульптура залягала на глибині ~ 0,5 м. До музею надійшла без будь-якого супровідного речового археологічного матеріалу.

2. У науковий обіг скульптуру ввів Й. Стабровський, опублікувавши про неї в різний час два повідомлення, що донині лишаються найповнішими за каталожними даними й найрозлогішими за аналізом пам’ятки розвідками. Вони тотожні за основним змістом і висновками, але дещо відмінні за викладом, деталями й акцентуванням фактажу⁸. В обох випадках дослідник подав стислі свідчення про місце⁹ й обставини віднайдення скульптури, а також корот-

кий опис її з зазначенням деяких основних розмірів¹⁰. Визначивши зображення за чоловічу подобу, він – у першій публікації – зінтерпретував загальний вигляд, зокрема риси обличчя, як “виразно орієнтальні”: плескатість лица, значна випнутість вилиць, широкий ніс, відсутність вусів, загострена борода. Крім цього тут-таки автор зауважив місцеве походження породи каменю, з якого виготовлено скульптуру¹¹. Характерна клиноподібна форма нижньої частини скульптури, відсутність на ній будь-яких зламів дала привід уважати знахідку не уламком якоїсь фігури, а зображенням, розрахованим для встановлення на дерев’яному пні чи зумисно виготовленому кам’яному постаменті. Цілковита ж неподібність до християнських (католицьких) скульптурних зображень дозволила досліднику пов’язати знахідку з язичницькою традицією; визначити за язичницького кумира. Підставою такої атрибуції послугувала й топоніміка околиць Слоніма на зразок “Божимов”, “Богуславци”, що засвідчувала – на думку автора – існування в минулому на цих теренах “поганських святилиць” (кумирень)¹². Покладаючись на історію впровадження християнства на білоруських землях, зокрема практику нищення святилиць і предметів релігійного культу язичників, автор висловив переконання, що віднайдена скульптура була захована в кінці Х ст. своїми шанувальниками задля збереження від зазіхань ревнителів нової офіційної віри; на це вказує й відлюдність місця укриття. Щодо етнокультурного визначення пам’ятки, то Й. Стабровський беззастережно ствердив належність її слов’янській традиції, не наводячи при цьому жодних документальних доказів. Лише із загального контексту публікації постають деякі опосередковані аргументи на її користь: факт входження Слонімщини до складу Київської держави за часів кн. Володимира-хрестителя й уже згадані слов’янські відрелігійні топоніми. Таке історичне визначення дало привід названому автору піддати сумніву твердження О. Брюкнера щодо поширення в слов’ян лише дерев’яної скульптури. Нарешті, у другій своїй публікації білоруський дослідник порушив питання ідентифі-

ІСТОРІЯ

кації сакральних персонажів, відтворених у деяких передхристиянських скульптурних зображеннях, зокрема й у слонімському витворі, однак не вдався до конкретного розгляду його з огляду, вочевидь, на складність переплетення – у народному світогляді – язичницьких і християнських вірувань, трансформацію обрядів язичницьких богів у образи християнських святих¹³.

Після Й. Стабровського до обговорюваної пам'ятки зверталось чимало дослідників, але зазвичай лише побіжно, мимохідь, переважно в контексті загальних оглядових розвідок про язичницьку скульптуру Білорусі, культуру краю, а чи цілої Східної Європи середньовічного періоду. Так, світлина верхньої частини аналізованої слонімської скульптури з пояснювальним підписом, що визначав її за слов'янського ідола, міститься в монографії М. Кацера без жодного при цьому додаткового коментаря в текстовій частині роботи¹⁴. А. Леонова у своїй праці відзначила лише стилістичну подібність між слонімською пам'яткою й відомим Шкловським ідолом¹⁵.

Неодноразово скульптуру згадував В. Сєдов, залучивши її – слідом за Й. Стабровським – до реєстру язичницьких ідолів слов'ян VI–XIII ст., однак також без жодного при цьому належного обґрунтування¹⁶.

У свою чергу Б. Рибаків, а нещодавно й Л. Слупецький, покликаючись уже на В. Сєдова, говорить про слов'янськість цілого шерегу кам'яних антропоморфних зображень, зокрема й зі Слоніма¹⁷. Щоправда, перший із них робить це без конкретної вказівки на обговорювану пам'ятку; другий – згадав її поміж різьб слов'янських, що позбавлені добре вивченого археологічного контексту¹⁸.

До такого етнокультурного визначення пам'ятки пристав і Я. Звяруга, віднісши її до язичницьких старожитностей Надніманщини “початкової епохи Київської Русі”¹⁹. Слідом за Й. Стабровським він подав опис пам'ятки, а також передбачив існування в минулому дерев'яного чи складеного з каменів постаменту під скульптуру. Цілковитим самотійним у цього дослідника є твердження про знаходження твору на околиці Слоніма “в урочищі “Дубки” і пе-

редбачення – у зв'язку з цим – про перебування ідола первісно в святилищі – дубовому гаю, посвяченому, “без сумніву”, Перуну²⁰. При цьому автор протиставляє слонімський антропоморф зображенню (ідолу?) з Волковиського городища за рівнем громадсько-релігійного статусу. Якщо останній – на думку Я. Звяруги – “призначався для повсякденних молень і жертвувань місцевих мешканців та їхніх найближчих сусідів”, тобто був порівняно локальною святиною, то перший “служував для відправи язичницького культу мешканцям кількох навколишніх поселень”²¹.

Лучать обговорювану слонімську скульптуру зі слов'янськими кам'яними ідолами зі слов'янських земель – без жодних при цьому коментарів і атрибутивних поточень – І. Русанова і Б. Тимошук²².

Неодноразово до аналізованої пам'ятки зверталась Л. Дучиц. У перших оглядових статтях цієї авторки про зразки язичницької скульптури з білоруських теренів, обговорювана скульптура – поряд з іншими творами кам'яної скульптури – прямо чи опосередковано представляється ідолом тих-таки слов'ян²³. У двох останніх публікаціях²⁴ етнокультурне визначення її відсутнє. Дослідниця – в останньому випадку разом із Е. Зайковським – обмежується загальними видовими й історико-культурними означеннями творів, зокрема й слонімської знахідки, на зразок “ідоли”, “язичницькі вияви” тощо. Подібно чинить авторка і в окремій короткій енциклопедичній статті про скульптуру зі Слоніма, що вийшла друком у двох профільних виданнях²⁵. Стосовно джерелознавчих відомостей про твір, а також реконструкції первісного вигляду його, то вони й у цієї авторки цілком уґрунтовані на свідченнях другої публікації Й. Стабровського²⁶.

Безвідносно до певної етнокультурної традиції обговорювана пам'ятка згадується й у тексті В. Короткевич²⁷, а також у двох публікаціях Е. Зайковського²⁸. Щоправда, В. Короткевич і Е. Зайковський (у першому своєму виступі) окреслили на загальному контекстуальному рівні певні часові орієнтири атрибуції: відповідно VI–VIII ст.²⁹ й I – поч. II тис. н. е.³⁰ Утім, згодом останній

автор відмовився від будь-якого визначення хронологічних меж, наголосивши натомість на повній відсутності показників для датування більшості дохристиянських зображень Білорусі³¹. Не зараджують справі датування – на думку цього дослідника – й стилістичні ознаки їх, позаяк вони (ознаки) не мають однозначного часового виміру й не можуть через це вважатися за надійні докази історичного атрибутування³².

Без конкретного історичного коментаря знахідка нерідко фігурує в різних краєзнавчих виданнях, що присвячені Слоніму та його околиці³³.

3. Насамперед деякі застереження щодо фактографії попередніх авторів. Так, у своїй першій публікації Й. Стабровський говорить про “виразно орієнтальну” подоби слоніmsького скульптурного образу, покликаючись при цьому на цілу низку антропологічних прикмет його обличчя³⁴. Однак перелік цих прикмет є явно неповним, а головне не достатньо точними. У сукупності вони аж ніяк не підтверджують запропонованого загального висновку. Автор, зокрема, стверджує думку про “плескатість” обличчя персонажа, але воно, натомість, відзначається достатньо виразним профілюванням, рельєфністю відтворення деталей. Крім того, слід вказати також на очевидну широкість лиця. Ніс, безсумнівно, “широкий”, але водночас він ще й порівняно короткий та виразно випнутий (має значну висоту рельєфу), з високим переніссям. Відповідає дійсності така прикмета, як вилицюватість, проте говорити про “значну випуклість” цих лицевих кісток навряд чи доречно (Іл. 1). У зв'язку з цим показово, що сам Й. Стабровський пізніше відмовився від зазначення цієї прикмети взагалі³⁵, а наступні автори ніколи не акцентували на ній увагу. У поєднанні з іншими антропологічними рисами, зокрема й широким розрізом очей, вилицюватість аж ніяк не може вказувати на “виразний орієнтальний” типаж як узірець для аналізованого скульптурного образу³⁶. Вилицюватість притаманна певною мірою різним расовим варіантам корінного центрально- й східно-європейського населення. Зокрема, вона

подекуди трапляється й серед антропологічних, властиво краніологічних прикмет носіїв східнобалтійського типу біломорсько-балтійської раси другого порядку, що займають терени Північно-Східної Європи³⁷. До цього типу, судячи з доступних матеріалів, належало якщо не все населення Білорусі початку II тисячоліття, то, принаймні, значна його частина³⁸. Зважаючи на характер цілого комплексу антропологічних прикмет скульптурного образу зі Слоніма, його расовий типаж слід визнати європеїдним, притаманним для людності біломорсько-балтійського регіону Північної Європи³⁹.

Водночас, доводиться зважити й на дещо інше. Знайомство з практикою традиційного різьблення населення лісового й лісостепового регіонів Східної Європи, зокрема балтського й слов'янського, як епохи середньовіччя (зокрема дохристиянського періоду), так і нового часу⁴⁰ переконує в тому, що подібна вилицюватість для образів цієї скульптури – явище досить поширене й з'являється воно внаслідок не цілеспрямованого прагнення різьбярів відтворити означену анатомічну деталь лиця, а дії певних закономірностей формотворення, зокрема моделювання об'ємів лиця, що притаманні традиційному (народному) скульптурному мистецтву. Тут чинна й настанова на узагальненість, спрощеність форм і на більшу чи меншу акцентуацію-перебільшення (гіпертрофізацію) їх із одночасним прагненням до “натуралізму”, і, врешті, певний раціоналізм, економність у вилученні зайвого матеріалу тощо. Для випадку слоніmsького антропоморфа таке пояснення знаходить опосередковану підтримку й у факті локалізації її на терені розселення не монголоїдного (напр., тюркського), чи навіть фіно-угорського населення, а субстратного балтського й приїшлого слов'янського⁴¹.

Й. Стабровський, а за ним Л. Дучиц та деякі інші дослідники, описують персонажа слоніmsької скульптури безвусим, але при короткій загостреній бороді⁴². Не відкидає можливості такої характеристики й Я. Звяруга, однак він схильний говорити таки про випнуте підборіддя⁴³. Натомість В. Сєдов однозначно стверджує, що зобра-

ІСТОРИЯ

жено саме лише підборіддя, подібно як у скульптурного погруддя з-під с. Акуліно (Московська обл., Росія)⁴⁴. Останнє визначення може здатися найдоречнішим, адже, по-перше, відомі приклади безвусості й безбородості чоловічих персонажів язичницьких скульптурних зображень: пор. Шкловський ідол (Могильовська обл., Білорусь)⁴⁵, антропоморфну фалічну фігурку з Тума під Ленчицею (Мазовецьке воєв., Польща)⁴⁶, образ бога з шаблею й конем на верхньому регістрі Збручанського ідола (Тернопільська обл., Україна)⁴⁷; по-друге, бороди, навіть короткі, на відомих скульптурах язичницької доби лісостепу й лісу Центральної й Східної Європи відтворюються переважно виразно й сприймаються вони доволі однозначно: пор. антропоморф з Єлітки (Вармінсько-Мазурське воєв., Польща)⁴⁸, Янково (Куявсько-Поморське воєв., Польща), чотириголову фігурку з Воліна (Західнопоморське воєв., Польща)⁴⁹. Та попри це, трапляються й випадки непевного характеру: пор. фігуру VI–VII ст. з Альтфрісака (зем. Бранденбург, Німеччина)⁵⁰, те ж таки акулінське зображення⁵¹. Є ще одне суттєве застереження: найближча аналогія слонімській скульптурі – антропоморф з Єлітки⁵² (Іл. 2: 2) – демонструє персонажа саме безвусого, але водночас бородатого. Це засвідчує назагал реальність такого-таки іконографічного витлумачення й обговорюваного білоруського зображення. Безвусість при невеликій бороді (?), безперечно, є приметною етнографічною характеристикою. Але наскільки вона – повертаючись до спостережень Й. Стабровського – є питомо “східною” й, урешті, для якого саме “сходу” властива, наразі ствердити важко. Натомість випадок з єлітським зображенням переконує в тому, що ця примета зовнішнього вигляду була (принаймні, могла бути) характерною для місцевого люду (населення теренів Північно-Східної Європи) у минулому. Між іншим, до її появи могла спричинитися й одна з антропологічних властивостей згаданого біломорсько-балтійського расового типу, а саме, порівняно слабший розвиток третинного волосяного покриву в її представників⁵³.

Слід відзначити й розбіжність поміж деякими авторами щодо конкретної локалізації знахідки скульптури. Й. Стабровський у двох своїх різночасових публікаціях називає одне й те ж саме місце: віддалена околиця Слоніма, обіч новопрокладеної вулиці “Новий світ” (згодом “Альбірцінської”, нині – “Гагаріна”), у рові (копані) під новобудову одного з житлових будинків⁵⁴. Майже всі наступні дослідники дотримувалися цих теренових координат, покладаючись на вказівку Й. Стабровського як на першоджерело відомостей. Лише Я. Звяруга називає місцем знаходження скульптури урочище “Дубки” на південно-східній околиці Слоніма⁵⁵. При цьому він, на жаль, не підкріплює таку локалізацію покликанням на якісь джерельні матеріали (літературні, рукописно-архівні, фольклорні тощо) й не узгоджує (спростовуючи або поточнюючи) її зі свідченням Й. Стабровського. Щоправда, у тексті зазначеної книжки Я. Звяруги існує покликання на польськомовну публікацію того-таки Й. Стабровського. Однак цей останній автор урочища під такою назвою взагалі не згадує. Натомість пише про два інші топоніми, що, на його думку, можуть вказувати на існування в минулому в цих місцевостях язичницьких святинь. Зокрема, називає маєток (урочище) “Божымоў” (Божа мова) побіля Слоніма, що охоплює гористу місцину, порослу дубами⁵⁶. Остання природна характеристика урочища “Божымоў” (дубовий деревостій) посутньо відповідає назві урочища “Дубки”, і це наводить на думку, що в обговорюваних публікаціях може мовитися про одне й те саме урочище, але під різними (різночасовими?) назвами. Однак це – тільки здогад. Натомість безсумнівне інше. Назва урочища, що наведена в роботі Я. Звяруги, є дещо видозміненою формою назви “Дуби”, якою місцеве населення означає невисоке піщане заліснене плато лівого берега старого русла р. Іси (праві притоки р. Щари). Це урочище дійсно лежить поблизу нинішньої вул. Гагаріна (у минулому – Новий світ / Альберцінська) й вірогідного місця знаходження Слонімського ідола. Поблизу, але не на тому самому місці. Аналізовану скульптуру виявлено на правому березі Іси, приблизно на відстані

300–400 м (у північно-західнішому керунку) від ур. Дуби (Дубки) ⁵⁷.

Щодо реконструкції релігійно-обрядового призначення й середовища (контексту) функціонування скульптури, запропонованої Я. Звяругою ⁵⁸, то, назагал, вона не позбавлена певного історичного сенсу і прийнятна принаймні частково. Однак така реконструкція не угрунтована на документальному фактажу, адже ані місце знахідки скульптури, як уже вказувалося попереду, ані територія ур. Дуби (Дубки) не були досліджені археологічно. З огляду на показники просторової локалізації скульптури, реально припускати щонайменше інші обставини її функціонування в минулому: поза священною дібровою бога-громовержця на лівобережжі Іси (якщо така дійсно існувала в середньовічні часи).

Серед визначальних характеристик слонімського антропоморфа цілком очевидними й безсумнівними є: 1) її належність до язичницької культурної традиції, 2) релігійно-культове призначення як ідеоскульптурного витвору ⁵⁹. Вочевидь і те, що за своїми морфолого-іконографічними, зокрема й антропологічними, а почасти й стилістичними, характеристиками він не належить до кола скіфської, сарматської та тюркської образотворчої традиції ⁶⁰. Стосовно інших атрибутивних вимірів, то справа з їхнім з'ясуванням виявляється доволі непростою й неоднозначною за висновками.

Попереду вже зазначалося, що обговорювана пам'ятка є випадковою знахідкою, яку музеєфікували свого часу без жодного супровідного археологічного матеріалу. Додаткове обстеження місця виявлення пам'ятки – наскільки нам відомо – ніколи не проводили. Такі обставини унеможливають безпосереднє, достатньо точне визначення часового та етнокультурного походження її й повсякчас спричиняються до появи в літературі різноманітних припущень, здогадів, а подекуди й скепсису стосовно самої можливості більш-менш точного атрибутування. Воднораз донині обговорювана скульптура та її теренова локалізація не підлягали всебічному й

детальному історико-культурному аналізу. Цілком зрозуміло, що без такого дослідчого заходу годі сподіватися на випрацювання виваженого, обґрунтованішого судження про походження пам'ятки. Як засвідчує практика, подібні студіювання дозволяють, якщо й не вирішити сповна існуючу проблему, то принаймні значно наблизитися до бажаної мети.

Розпочнемо з питання етнокультурного походження ідола. Попередні дослідники висловлювалися – прямо чи опосередковано – переважно за його слов'янськість, і лише деякі з них притримувалися іншої інтерпретаційної позиції.

Головною підставою для “слов'янської” атрибуції слугував просторовий показник місцезнаходження скульптури: поблизу древньоруського міста, на терені розселення слов'янських племен. Чи не найвиразніше цей аргумент прозвучав у публікаціях того ж Й. Стабровського, який наголошував на факті перебування Слонімщини в складі Київської держави й на збереженні тут слов'янської топоніміки язичницького походження ⁶¹. Однак в світлі доступних документальних свідчень і результатів аналітичних розшуків “слов'янський” сенс просторового показника не може сприйматися беззастережно як єдиноможливий.

Насамперед варто наголосити на факті виявлення скульптури поза територією міста: “на міському вигоні, на значному віддаленні від Слоніма, на терені, ніколи не забудованому” ⁶², що ставить під сумнів (хоча й не виключає кінцево) безпосередній зв'язок її з міським середовищем, зокрема з давньоруським осідком. Значно правдоподібніше припускати, слідом за Я. Звяругою, зв'язок ідола з одним чи декількома довколишніми селищами, а чи осібним їхнім культовим осередком ⁶³. Щоправда, Я. Звяруга не конкретизував, на жаль, свого здогаду: не співвідніс передбачувані поселення, якому міг належати ідол, із жодним фіксованим донині поблизу Слоніма археологічним об'єктом (селищем, городищем, могильником) чи скупченням їх ⁶⁴. Що більше, він не конкретизує етнічний склад мешкаців цих поселень. Не вирішує належним чином проблеми етнічнокультурного визначення

ІСТОРІЯ

аналізованого зображення й прив'язка його до згаданого ур. Дубки (Дуби). На території останнього донині виявлено різні археологічні артефакти: кам'яну мотику й сокиру⁶⁵, велику кількість крем'яних матеріалів (виробів і/чи відщепів), кілька дрібних уламків штрихованої ліпної кераміки з жорствою в тісті⁶⁶, хронологічна прив'язка яких не виходить, вочевидь, за верхню межу раннього залізного віку (тобто за середину V ст.)⁶⁷. Позаяк площа урочища на сьогодні досліджена недостатньо добре, не можна, звісно, бути упевненим у вичерпності саме такої археологічної характеристики його давнього культурного шару. Проте наразі доводиться зважати на відсутність конкретних свідчень життєдіяльності людей на цій території упродовж інших історичних періодів, як і на те, що серед культурного спадку носіїв археологічних культур названих віків не відомі (принаймні донині) будь-які зразки монументального тримірного образотворення, з якими можна було б порівнювати обговорювану пам'ятку⁶⁸.

Свого часу Ф. Гуревич вважала, що в давньоруський час, тобто упродовж X–XIII ст., довкола Слоніма (подібно до Новогрудки і Гродно) уже сформувалася словянська сільська околиця, на що вказував, за її спостереженнями, могильник Орловичі поблизу Слоніма. Що більше, дослідниця вважала територію лівобережжя верхньої течії Німану усучіль словянським⁶⁹. Але на сьогодні в межиріччі річок Щари та Зельвянки, зокрема в певному наближенні до самого міста Слоніма, oprіч слов'янських виявлено немало балтських археологічних об'єктів середньовіччя. Серед останніх – скупчення могильників з кам'яними курганами XI–XIII ст. і кам'яними могилами XII–XIV ст., що приписуються дослідниками – прямо/опосередковано – чи безпосередньо самим ятвягам, чи частково слов'янізованим їхнім нащадкам⁷⁰. На Слонімщині, зокрема на півдні її та довкола Слоніма (на більшій чи меншій відстані), зафіксовано й назви сіл на зразок: Яцвіж-Дейна⁷¹, Прусовщина, Литва, Лотвичі, Юндзловичі, Мізгірі, Балти, Даргужі, Каплі, Буцькі, Товцьвіли, Мілейкі, Жмойдзякі / Жемайтякі, Ятвезь⁷². З цими фактами лучиться й свідчення Галицько-

Волинського літопису про переселення частини пруссів у Слонім литовським князем Тройденом 1276 року⁷³. Можливо, саме з цими, а чи з пізнішими, прибульцями пов'язане – як передбачає А. Квятковська – заснування південно-східніше Слоніма згаданого селища Прусовщина⁷⁴. Урешті не піддається – принаймні на сьогодні – однозначному етнокультурному витлумаченню історія й самого Слоніма. Так, під час розкопок, що їх було проведено Я. Звяругою на слонімському замчищі, поряд з давньоруськими матеріалами виявлено фібули XI–XIII ст. балтського взірця, шолом, що має аналогію на території Литви. Ці та деякі інші знахідки дозволяють говорити щонайменше про певний “балтський вплив” чи, точніше, про балтський компонент у культурі міста. Воднораз, зважаючи на них, а також на прикордонне розташування названого міста, реально порушувати питання й про перебування деякої кількості самого балтського люду в складі мешканців давньоруського міста⁷⁵. Наразі доречно згадати й спробу В. Мелешка зблизити назву міста з литовськими топонімічними лексемами: “сленіс”, “сленумас” – “низина”⁷⁶. Щоправда, в академічній літературі назва “Слонім” (літописна – “Услонім”, “Вслонім”) пояснюється виїмково в руслі слов'янської мовної традиції (“У-слоним” – “при-слоняти, за-слоняти, у-слоняти”, у іншому сенсі – “захист”⁷⁷). Одначе, зважаючи на фонетичну близькість згаданих балтських (литовських) і слов'янських лексем, а також на відповідність литовських географічних лексем реальній топографії, розташування середньовічного Слоніма (на пагорбах у заболоченій долині р. Щари і її правій притоки р. Іси)⁷⁸, урешті – на розташування Слоніма в порубіжній смузі слов'яно-балтських етнокультурних масивів, цілком знехтувати припущенням В. Мелешка було б недоцільно. Адже не доводиться виключати ситуацію, за якої топонім місцевого балтського населення міг бути згодом слов'янізованим чи заміненим слов'янами власним співзвучним “двійником”. Отже, доводиться констатувати: доступні на сьогодні факти етнокультурної історії міста Слоніма та його сільської околиці не дозволяють беззасте-

РОСТИСЛАВ ЗАБАШТА. ...СЛОНІМСЬКИЙ ІДОЛ

режно спинитися на якомусь одному варіанті етнокультурної належності аналізованої скульптури. Однаковою мірою вірогідні різні варіанти визначення походження її: як балтське (ятвязьке?), так і слов'янське (найвірогідніше дреговицьке⁷⁹).

Не знімають цілком суперечливості щодо етнокультурної належності Слоніmsького ідола й показники історико-порівняльного аналізу його морфолого-іконографічних ознак. Близькі зображення виявлено як на обширах розселення балтських, так і слов'янських племен. Маємо на увазі антропоморф з тієї-таки Єлітки, а також дерев'яне зображення із Тума (Польща), Риги (Латвія) та кам'яну антропоморфну скульптуру з околиці с. Мала Топорна (Вологодська обл., Росія), т. зв. Новгородського ідола⁸⁰ (Іл. 2: 2, 3, 6, 7). Очевидна подібність усіх цих творів засвідчує існування на значному обширі лісового регіону Центральної й Східної Європи (переважно Надбалтійського басейну), якщо не спільних, то, принаймні, дуже близьких світоглядних переконань, культово-обрядових, зокрема ідеографічних / скульптурних, форм (канонів)⁸¹. Ця регіональна універсальність простежується й у іншій комбінації сакральних язичницьких зображень: Лубово–Тум–Рига–Шклов (Рис. 2: 4–7)⁸². У названих групах ідеоскульптур годі не помітити виразної пріоритетності типологічного зближення деяких пар, а саме: Слонім–Єлітки, Шклов–Тум–Лубово, що може вказувати на спільність етнокультурного середовища появи і функціонування цих культових творів.

Антропоморф з Єлітки, вочевидь, найближчий (зі знаних на сьогодні) відповідник обговорюваному білоруському зображенню. Він має цілком тотожну морфолого-іконографічну структуру, зокрема виявляє збіжність і щодо такої характеристичної етнографічної деталі, як бородатість обличчя персонажа при голених (невідтворених?) вусах. Показова й просторова наближеність обох порівнюваних зразків. Єлітську скульптуру виявлено на території Легсько-Легаського межиріччя, що в середньовіччі входила до складу Судавії (Судавії) – північної етнічної території ятвягів (“судавів”,

“судинів”), що належали до групи західнобалтських племен⁸³. Ця обставина дає вагому підставу розглядати її як культурну реалію однієї з судинських громад. Таке визначення тим вірогідніше, що на окресленому терені впродовж зазначеного історичного періоду невідомі інші етнічні утворення, яким можна було б приписати цей витвір.

Атрибутування елітського ідола, як пам'ятки ятвязької (судинської) культури в поєднанні з наведеними попереду фактами балтської (ятвязької) присутності на Слонімщині, зокрема безпосередньо довкола самого Слоніма, дає вагомі підстави пов'язати з культурною традицією місцевого ятвязького населення й аналізований слоніmsький тримірний образ. Цю атрибуцію певною мірою підсилює факт віднайдення подібної фалічної фігурки в Ризи; фігурки, яку дослідники схильні приписувати переважно латвійсько-лівському населенню середньовічного міста⁸⁴.

Однак балтська (ятвязька) версія не позбавлена деяких слабких місць, що не дозволяють прийняти її беззастережно. По-перше, порівняно близькі відповідники аналізованій слоніmsькій скульптурі відомі, як зазначалося попереду, й поза межами питомо балтської етнічної території (див. локалізацію ідеоскульптурних зображень з Тума, зі Шклова, “Новгородського ідола”); деякі з них однозначно (Тум) чи правдоподібно (Шклов, Мала Топорна) лучаться з культурною традицією слов'янського населення⁸⁵. З огляду на це, закономірно постає питання слов'янськості й ідола з-під Слоніма. Такому визначенню певною мірою суголосний і факт виявлення скульптури поблизу давньоруського міста. По-друге, елітська знахідка межує з територією поширення т. зв. західномазурської археологічної культури (VI–VII ст.), що, на думку деяких дослідників, містила (могла містити) в собі слов'янський етнічний компонент⁸⁶. По-третє, етнокультурне визначення ризької фігурки не є на сьогодні цілком однозначним⁸⁷. По-четверте, скульптура з Єлітки, як і її слоніmsький відповідник, – випадкова знахідка, що не має задокументованого (наскільки нам відомо)

ІСТОРІЯ

зв'язку з певним культурно-археологічним комплексом. По-п'яте, вирішенню питання походження як елітської, так і слонімської скульптур не сприяє й та обставина, що вони, на відміну від решти ятвязьких (судинських) і пруських кам'яних скульптур, є творами порівняно невеликого розміру⁸⁸, а отже, творами, придатними для переміщення на значні відстані. До речі, стосовно Слонімського ідола це передбачення підсилюється тим фактом, що його виготовлено з породи каменю (вапняку черепашкового), що не трапляється – згідно спостережень Й. Стабровського – на Слонімщині⁸⁹. Пошосте, обидва останні скульптурні аналоги, попри тотожність загальної структури й окремих іконографічних деталей, різняться деякими прикметними антропологічним та стилістичними рисами (пор. форму й спосіб відтворення очей, носа, характер пластичного моделювання об'ємів). Щоправда, до відмінності стилістики названих скульптур могла не в орстанню чергу спричинитися відмінність кам'яних порід, що послугували їм матеріальною основою: елітську скульптуру виготовлено з твердого граніту⁹⁰, слонімську – з порівняно м'якого вапняку. Проте у виборі породи каменю теж може критися прикмета певної етнокультурної традиції. Шкловського ідола, до речі, вирізьблено також із порівняно м'якої осадової породи – пісковіку⁹¹.

Зважаючи на існуючий стан речей у джерелознавчому забезпеченні теми, на результати проведеного історико-порівняльного вивчення слонімської пам'ятки, а також на тереново порубіжну слов'яно-балтську локалізацію цієї пам'ятки, слід визнати, що вона не надається нині для кінцевої однозначної етнокультурної атрибуції. Що більше, деякі показники історико-порівняльного аналізу, а саме – факт поширення більш-менш близьких ідеоскульптурних відповідників (Тум–Єліткі–Рига–Мала Топорна) на значній і до того ж різноетнічній за населенням території, виводять проблематику походження Слонімського ідола за межі вузькоетнічного визначення, надаючи їй, натомість, сенсу загальнорегіонального, себто значною мірою надетнічного, чи радше – поліетніч-

ного. У такому контексті реально говорити про аналізоване слонімське зображення як про набуток спільного (на рівні регіону) балто-слов'янського культурного середовища початку II тис. До речі, подібний балто-слов'янський регіоналізм на теренах Південно-Східної Надбалтики виявляється не лише у випадку ідеоскульптурних (властиво релігійно-мистецьких) пам'яток⁹² (Іл. 3). Деякі дослідники говорять про нього, покликаючись і на інші зразки старожитностей XI–XIV ст. південних земель Верхньої Надніманщини – білоруського Надбужжя⁹³. А це вже засвідчує достатню сталість окресленого культурного симбіозу, а точніше – ще неподільного за етнічними ознаками синкретизму місцевої культури⁹⁴.

На відміну від майже цілковитої однастайності думок попередніх дослідників стосовно етнокультурної належності Слонімського ідола, питання його датування викликало серед науковців значне різноголосся. Більшість авторів до конкретного, чіткого визначення часу створення аналізованої скульптури не вдавалися. Лише із загального контексту їхніх робіт постають ті чи інші хронологічні межі, у яких мислилося існування твору: VI–XIII ст.⁹⁵, I тис. н. е. чи друга половина I тис. н. е.⁹⁶, VI–VIII ст.⁹⁷, кінець X ст.⁹⁸, IX–X ст. (XIII ст.)⁹⁹, кінець I – перша половина II тис. н. е.¹⁰⁰ Подекуди ці межі є порівняно вузькими, але переважно їх окреслено доволі широко. Відомий випадок історичної атрибуції за допомогою навіть загального поняття “часи язичництва”¹⁰¹.

За відсутності необхідних джерельних матеріалів спосіб наближеного датування пам'ятки для робіт оглядового спрямування є певною мірою виправданим, принаймні допустимим. Однак, для цілеспрямованого дослідження походження окремо взятої пам'ятки подібні “загальники” є неприйнятними. Щодо зголошених донині “вузьких мірок” датування, то вони позбавлені будь-якої надійної й так би мовити “адресної” аргументації, базуючись переважно на показниках того-таки загального історичного контексту і логічних побудов. Так, версія Й. Стабровського, яка щонайменше окреслює верхню межу побутування слонім-

РОСТИСЛАВ ЗАБАШТА. ...СЛОНІМСЬКИЙ ІДОЛ

ської ідеоскульптури, відзначається надто жорсткою прив'язкою до цілком конкретної історичної події – уведення християнства київським князем Володимиром у кінці X ст. Але висловивши таке припущення, автор не зважив на тривале існування язичництва й після офіційного проголошення зміни релігійної ідеології в державі¹⁰²; тим паче на землях віддалених від столичної метрополії й великих адміністративних осередків, якою й була прикордонна Слонімщина. Беручи до увагу цю обставину, інші дослідники, зокрібно Ф. Гуревич¹⁰³, слушно вважали, що християнізація білоруського Наднімання розпочалася не раніше кінця XI ст.

Упадає в око, що ніхто з попередніх дослідників у справі датування аналізованої пам'ятки не брався до історико-порівняльних розшуків, до пошуків і вивчення стилістико-іконографічних відповідників. Тим часом, серед відомих на сьогодні аналогів обговорюваної слонімської скульптури, дві пам'ятки є датовані: це невелика дерев'яна фігурка (фалічна ?) XII–XIII ст. зі знахідок у Ризі (Латвія)¹⁰⁴ і дерев'яна, виразно фалічна фігурка того ж таки XII–XIII ст. з городища Тум під Лечицею (Лодзьке воєводство, Польща) (Іл. 2: 6, 7)¹⁰⁵. Щоправда, названі дереворізи могли бути вже пережитковими явищами. До такої думки наводить християнський назагал характер культури Тума і Риги зазначеного часу, а також дрібні розміри фігурок (17 см і 9,6 см), що може вказувати на звуженість (локальність) громадського середовища їхнього обрядово-культурного застосування. Урешті-решт доводиться зважати і на територіальну віддаленість порівнюваних творів. Але так чи інакше ці зразки орієнтують на певні часові віхи, принаймні на верхню межу історичного визначення й обговорюваної білоруської знахідки. На жаль, найближчий відповідник Слонімського ідола – як за морфологіко-іконографічними характеристиками, матеріалом, вірогідно, й розмірами, а відтак і конкретним ритуально-культовим призначенням – антропоморф з Єлітки також не має конкретного датування (Іл. 2: 2). Проте послуговуючись опосередкованими фактами й логічними міркуваннями, реально

означити бодай наближені історичні координати її появи.

Єлітська скульптура, як уже зазначалося, походить із етнічної території ятвягів Судавії (Судавії). На сьогодні зразки монументальної кам'яної скульптури західних балтів, насамперед пруссів – безпосередніх північно-західних сусідів ятвягів, з якими останні мали порівняно тісні етнокультурні й політичні стосунки¹⁰⁶, – датуються різними дослідниками на підставі іконографічних та історичних джерел у межах IX–XIII ст.¹⁰⁷ Зокрема, серед сучасних балтознавців-пруссологів існує думка про появу їх у кінці XI–XII ст.¹⁰⁸ Світ ятвягів-судавів щонайменше до кінця XIII ст. – це світ ще цілковито язичницький, якщо не повністю, то принаймні переважно. Лише 1283 року Судавія (Судавія) кінцево підпала під владу тевтонського ордену¹⁰⁹, що зумовило процес систематичної – до приходу литовців – християнізації цього краю. Стосовно південно-східного масиву ятвязького розселення, зокрема південного району Верхньої Надніманщини, то язичництво (як певна світоглядна і культово-обрядова система) було чинним тут – хіба що з деякими “перервами” – принаймні до моменту офіційного запровадження християнства у Великому князівстві Литовському (1387)¹¹⁰, а кінцеве утвердження нової релігії, судячи з характеру поховальної обрядовості, припадає лише на середину XIV – початок XVII ст.¹¹¹ Приклади тривалого існування язичницького культу демонструє й слов'янський світ і не лише в Надбалтиці¹¹², а й у Верхній Наддністрянщині. Відкриті не так давно городища-святилища на річці Збруч (Богит, Говди, Звенигород), існували – як засвідчили археологічні розкопки – від зламу X–XI ст. до середини другої половини XIII ст.¹¹³ У світлі таких фактів історичний період XI/XII–XIII ст. назагал постає цілком прийнятним хронологічним виміром у справі часової атрибуції Єлітського, а заразом і Слонімського ідолів (особливо в контексті балтської / ятвязької культурної традиції). Утім, є дві обставини, що змушують припускати й дещо інші хронологічні межі датування. Маємо на увазі не позбавлений імовірності здогад Й. Стабровського

ІСТОРИЯ

про схоронення обговорюваної скульптури в землі під час якоїсь релігійної колізії: гоніння на прихильників язичництва зі сторони християн¹¹⁴. В історії релігійного життя Слонімщини й, назагал, усієї південної частини Верхньої Надніманщини можна виділити принаймні дві хронологічні віхи, коли подібні явища могли призвести до припинення функціонування аналізованого культового зображення. Це насамперед період XI–XII ст., коли були спроби навернення до нової віри місцевого населення зі сторони південноруських князів разом із православними церковниками, а також католицьких місіонерів¹¹⁵; урешті тиск на навколишніх язичників міг чинитися можновладцями впродовж усього древньоруського періоду історії Слоніма (XI – друга половина XIII ст.)¹¹⁶. Наступний подібний період слід пов'язати вже з кінцем XIV – часом упровадження християнства у Великому князівстві Литовському¹¹⁷. А отже, постає другий можливий варіант датування слонімської знахідки, тобто розширений: XI – кінець XIV ст. Підсумовуючи різні припущення й беручи за орієнтир показники датування доступних на сьогодні аналогів, хронологію обговорюваної пам'ятки найдоцільніше визначити в межах XI / XII – XIII / кінця XIV ст. При цьому пріоритетним бачиться часовий проміжок XI / XII–XIII ст.

Тепер стосовно ідейно-образного значення слонімського зображення. Серед морфолого-іконографічних відповідників аналізованої скульптури неодноразово згадували фігурку з Тума, що має виразні фалічні ознаки. Подібність між зображеннями простежується переважно на рівні загальних рис. Іконографічному ладові ідола зі Слоніма, як і антропоморфа з Єлітки, не притаманний “натуралізм” фалічної форми Тумської фігурки. Тулубові частини обидвох кам'яних скульптур помітно узагальненіші. Але своєрідність форм цих частин – на тлі означених іконографічних паралелей – не викликає сумнівів щодо їхньої фаломорфності.

Як засвідчують численні джерельні матеріали (історичні, фольклорні тощо), у релігійно-обрядовій системі язичництва давньої й середньовічної Європи, зокрема її Надбалтійського регіону, фалічний культ

був доволі розвинутим і поширеним¹¹⁸. Це знайшло вияв і в різноманітних образно-пластичних формах. Скажімо, германоскандинавського бога Фрейра у святилищі Упсали (Швеція) відтворювали у вигляді антропоморфної статуї з гіпертрофовано великим прутнем; у давніші традиції цього бога плідності й чоловічої сили, потенції символізувало зображення самого лише прутня¹¹⁹. Кам'яне відтворення величезного прутня знайдено *in situ* в одному з поховань могильника Черняхівської культури поблизу с. Раковець Хмельницької обл. (Україна)¹²⁰; фалоподібний кам'яний витвір було виявлено також у лісі поблизу с. Сукромлі на Смоленщині¹²¹. Окремі науковці відзначають фалічний характер загального обрису Збруцького ідола¹²². Щодо антропо-фаломорфного образу Слонімського ідола, то в ньому реально добачити втілення (одне з утілень) сакрального персонажа на подоби східно-слов'янського Ярила – міфологічного й ритуального образу, пов'язаного з ідеєю плідності, буйної природної сили й потуги, насамперед весняної¹²³, а чи його пруського відповідника Пергрубрюса – бога весни, рослинності¹²⁴, чи самого Потримпса – бога молодості, цвітіння, який мав стосунок також до весни, родючості¹²⁵.

У зв'язку з семантикою Слонімської скульптури певного поточення потребує реконструкція Й. Стабровського, а також деяких інших дослідників, первісного вигляду її. На думку названого автора, уціліла кам'яна форма мусила початково мати кам'яну чи дерев'яну підставку¹²⁶. При цьому автор не вказав, чи мислив він цю підставку змістово й конструктивно одним цілим зі скульптурою, непорушною єдністю подібно до запропонованої реконструкції монтування половецької скульптури чоловічої голови з с. Ландарі на Полтавщині¹²⁷ (Іл. 4: 2), а чи навпаки – мислив конструкцію такою, що передбачала певну окремість обидвох складників (легкорозбірність її), подібно до зразка фалічної пам'ятки з лісу поблизу с. Сукромлі, що на Смоленщині¹²⁸ (Іл. 4: 1). Спостереження над формою і характером обробки нижньої (тулубової) частини Слонімської скульптури спонукає висловитися за другий варіант реконструкції.

Зазначена частина “нераціонально” опукла для постійного, стаціонарного кріплення в заглибленні підставки. Крім цього, слід зважити на виразне змістове навантаження фалічної форми і порівняно незначні розміри, а також на порівняно незначну фізичну вагу цілого зображення, що цілком дозволяло активно використовувати його в різноманітних обрядових діях. Мобільність скульптури посередньо засвідчує й факт виконання його не з місцевої – згідно з припущенням Й. Стабровського – породи каменю¹²⁹. У випадку існування підставки (основи), вона також могла (мусила) нести певне семіотичне й семантичне навантаження. Згідно з численними археологічними і етнографічними матеріалами різних архаїчних етнокультурних традицій, підставка під зображенням/символом чоловічого статевих органу неодмінно позначала – прямо чи опосередковано – жіночий статевий орган, а отже, була одним із символів

продуктивної сили. Виразним прикладом цього слугує культова ізоморфна практика різних течій індуїзму, особливо шиваїзму: пор. зображення “лінги” – символу Шиви та “йоні” – символу богині Парваті, дружини Шиви¹³⁰. Показово, що плоскуватий камінь-підставка Сукромльського фалічного каменя-стовпця має подібність до зображень індуїських “йоні” не лише на семантичному, а, значною мірою, й на формальному рівні. Доречно згадати тут і спостереження етнографів та фольклористів щодо відповідної семантики деяких наборів традиційного домашнього приладдя слов’янських народів, напр., ступи з товкачем, макітри з макогоном, маснички з бовтуром тощо¹³¹. Вони цілком узгоджуються з фактом віднайдення на Тумському городищі поряд з фалічною фігуркою ще дерев’яного келиха й відер¹³², що складали своєрідний набір ритуальних предметів весільного – на думку Б. Рибаківа – фалічного культу¹³³.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АНБ – Археологія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. Мінск	наук. Кн. Працы кафедры этнографіі. Мінск, 1928. Т. I.
БГА – Беларускі гістарычны агляд. Мінск	Працы... – 1932. – Т. III. – Працы секцыі археалогіі Інстытута гісторыі Беларускай Акадэміі навук. Мінск, 1932. Т. III.
ВИ – Вопросы истории. Москва	СА – Советская археология. Москва
ВСЯ – Вопросы славянского языкознания. Москва	СЭ – Советская этнография. Москва
ГАЗ – Гістарычна-археалагічны зборнік. Мінск	ЭБ – Этногенез белорусов: Тезисы докладов на научной конференции... (3–6 декабря 1973 г.). Минск
ГБМ – Гісторыя Беларускага мастацтва: у шасты тамах. Мінск	ЭБЭ – Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя. Мінск
ГВЛ – Галицько-Волинський літопис. Львів	ЭЛМБ – Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. Мінск
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Москва	АР – Archeologia Polski. Wrocław; Warszawa; Kraków
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва	КНKM – Kwartalnik historii kultury materialnej. Warszawa
МНМ – Мифы народов мира: Энциклопедия. Москва	МА – Materiały archeologiczne. Kraków
МС – Мифологический словарь. Москва	SQ – Slavica Qandensia
ПГКБ – Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. Мінск	SW – Studia wczesnosredniowieczne. Warszawa; Wrocław
ПСРЛ – Полное собрание русских летописей. Москва	ZOW – Z otchłani wieków. Wrocław; Poznań
Працы... – 1928. – Т. I. – Запіскі аддзелу гуманітарных навук Беларускай Акадэміі	

ІСТОРИЯ

¹ Ідеться про твори питомо місцевого походження, принаймні давнього побутування в Білорусі, а не завезені з сусідніх земель у XVIII–XIX ст., як, наприклад, половецькі статуї з теренів України і Росії (див.: *Рассадин С. Е.* О половецких статуях XI–XIII вв. из Белоруссии // Тезисы историко-археологического семинара “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.” (15–18 мая 1990 г.). – Чернигов, 1990. – С. 176–178; *Рассадин С.* Палавецкія каменныя “бабы” на Беларусі // Мастацтва Беларусі. – Мінск., 1991. – 6 (102). – С. 63–64; *Дучыц Л. Ё., Рассадин С. Я.* Каменныя бабы // АНБ. – 1993. – С. 301).

² У кінці 1930-х років окрему роботу про “кам’яні баби” Білорусі підготував Б. Брежга (див.: *Панізінік С.* Ен уздымаў старонкі даўніны // Голас Радзімы. – Мінск, 1978. – № 18. – 4 мая. – С. 7). Одначе через утрату (?) рукопису нині лишається невідомим як реєстр конкретних об’єктів цього дослідження, так і характер і ступінь аналітичного опрацювання їх.

³ *Stabrowski J.* Odnalezienie głowy staro-słowian-skiego bóstwa w Slonimie // Ziemia Lidzka. – Lida, 1939. – R. IV. – Nr. 1. – S. 24–26; *Кацер М. С.* Народно-прикладное искусство Белоруссии (от первобытного общества до 1917 года). – Минск, 1972. – С. 15–16; *Дучыц Л.* Каменныя ідалы у Беларусі // Чырвоная змена. – 1986. – С. 4; *Дучыц Л., Кушнір А.* Старажытныя выявы // ПГКБ. – 1987. – № 4. – С. 24–25; *Дучыц Л. Ё.* Звесткі аб язычніцкіх ідалах на тэрыторыі Беларусі // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. – Мінск., 1990. – № 6. – С. 87–91; *Русанова И. П., Тимошук Б. А.* Языческие святилища древних славян. – М., 1993. – С. 12; ін.

⁴ *Sedov V. V.* Pagan sanctuaries and idols of the eastern slavs // SQ. – 1980/1981. – 7/8. – P. 74. – Tabl. 5: 2; *Седов В. В.* Восточные славяне в IV–XIII вв. – М., 1982. – С. 265, 287–288. – Табл. LXXIV: 2; LXXV: 2; ін.

⁵ *Седов В. В.* К происхождению белорусов (Проблема балтского субстрата в этногенезе белорусов) // СЭ. – 1967. – № 2. – С. 112–129; *Седов В. В.* Еще раз о происхождении белорусов // СЭ. – 1969. – № 1. – С. 105–120; *Седов В. В.* Археология и проблема формирования белорусов // ЭБ. – 1973. – С. 7–10; *Седов В. В.* Еще раз о вкладе балтов в культуру восточных славян // СА. – 1973. – № 3. – С. 73–82; *Тезако Л. И.* Дермоглифика белорусов // СЭ. – 1970. – № 3. – С. 137–148; *Шмидт Е. А.* Археологические данные о формировании кривичей // ЭБ. – 1973. – С. 21–23; *Штыхов Г. В.* Проблемы населения Белоруссии VI–XIII веков в свете археологических данных // ЭБ. – 1973. – С. 31–34; *Дучыц Л.* Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі ў пачатку II тысячагоддзя // БГА. – 1995. – Т. 2. – Сш. 1. – С. 15–30; *Витязь С. П.* К проблеме древних пруссов в этнической истории Беларуси // Наш радав. – Гродно, 1996. – № 7. – С. 163–167. (Материалы междунар. науч. конф.: “Гістарычная памяць народаў Вялікага Княства Літоўскага і Беларусі XIII–XX ст.”. 3–5 ліпня 1996. Гродно) та ін. Додаткову бібліографію з теми див. на с. 16 названої статті Л. Дучыц.

⁶ Див., напр.: *Татур Г. Х.* Археологические памятники на пространстве Минской губернии и их археологическое значение. – Минск, 1892. – С. 82–84;

Покровский Ф. В. Археологическая карта Виленской губернии // Труды Виленского отдела Московского предварительного комитета по устройству в Вильно IX археологического съезда. – Вильна, 1893. – С. 75, 79; *Покровский Ф. В.* Археологическая карта Гродненской губернии // Труды IX археологического съезда в Вильно 1893. – М., 1895. – Т. I. – С. 34, 79, 83; *Jadkowski J.* Grodzisko Wołkowyskie. – Grodno, 1925. – S. 22; *Мялешка М.* Камень у вераньнях і паданьнях беларуса // Працы... – 1928. – Т. I. – С. 174–176; *Кухаренко Ю. В.* Средневековые памятники Полесья. – М., 1961. – С. 16; *Никитина В. Б.* Находки в Брестской области // Археологические открытия 1970 г. – М., 1971. – С. 317–318; *Поболь Л. Д.* Древности Белорусии в музеях Польши. – М., 1979. – С. 75, 77, 80, 87; *Дучыц Л. Ё.* Каменныя ідалы // ЭЛМБ. – 1985. – Т. 2. – С. 645; *Дучыц Л. Ё., Зайкоўскі Э. М.* Ідалы // АНБ. – 1993. – С. 281; *Зайкоўскі Э. М.* Ідалы // Этнографія Беларусі: Энцыклапедыя. – Мінск, 1989. – С. 219; *Зайкоўскі Э.* Язычніцкі ідалы Беларусі // Час, помнікі, людзі. Памяці рэпрэсаваных археолагаў. Тэзісы дакладаў міжнароднай канферэнцыі. – Мінск, 1993. – С. 45–47; ін.

⁷ Основні метричні величини пам’ятки вираховані на підставі окремих показників, що були надані автором статті дирекцією Слонімського районного краєзнавчого музею та краєзнавцем В. Супруном. Останньому ми зобов’язані й за деякі уточнення іконографії та стану збереженості скульптури.

⁸ *Stabrowski J.* Odnalezienie głowy staro-słowian-skiego bóstwa... – S. 24–26; *Стаброўскі І.* Каменная галава, знойдзенная ў Слоніме // Беларусь. – Мінск., 1946. – № 4. – С. 61–62.

⁹ У першій публікації мовиться про віднайдення скульптури при прокладанні вулиці “Новий світ” (див.: *Stabrowski J.* Odnalezienie głowy staro-słowian-skiego bóstwa... – S. 24), у другій – вулиці “Альберцінської” (див.: *Стаброўскі І.* Каменная галава, знойдзенная ў Слоніме. – С. 61). Наразі нам невідомо, наскільки та й чи взагалі впливає на локалізацію знахідки така відмінність у назві вулиць.

¹⁰ *Stabrowski J.* Odnalezienie głowy staro-słowian-skiego bóstwa... – S. 24; *Стаброўскі І.* Каменная галава, знойдзенная ў Слоніме. – С. 61.

¹¹ *Stabrowski J.* Odnalezienie głowy staro-słowian-skiego bóstwa... – S. 24.

¹² *Stabrowski J.* Odnalezienie głowy staro-słowian-skiego bóstwa... – S. 24; *Стаброўскі І.* Каменная галава, знойдзенная ў Слоніме. – С. 61.

¹³ *Стаброўскі І.* Каменная галава, знойдзенная ў Слоніме. – С. 62.

¹⁴ *Кацер М. С.* Народно-прикладное искусство Белоруссии... – С. 16.

¹⁵ *Леонова А. К.* Народная деревянная скульптура Белоруссии. – Минск., 1977. – С. 8.

¹⁶ *Sedov V. V.* Pagan sanctuaries and idols of the eastern slavs. – P. 74. – Tabl. 5: 2; *Седов В. В.* Восточные славяне в IV–XIII вв. – С. 265, 288. – Табл. LXXV: 2.

¹⁷ *Рыбаков Б. А.* Язычество древней Руси. – М., 1987. – С. 232; *Ślupecki L. P.* Słowiańskie posągi bóstw // КНKM. – 1993. – № 1. – S. 56, 58. – Рус. 13: 2.

РОСТИСЛАВ ЗАБАШТА. ...СЛОНІМСЬКИЙ ІДОЛ

- ¹⁸ *Stuprecki L. P.* Słowiańskie posągi bóstw. – S. 47.
- ¹⁹ *Зверуго Я. Г.* Верхнее Понеманье в IX–XIII вв. – Минск., 1989. – С. 193.
- ²⁰ Там само. – С. 193–194.
- ²¹ Там само. – С. 193.
- ²² *Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Языческие святилища древних славян. – С. 12, 146. – Рис. 2: 17. Як першоджерело відомостей про скульптуру тут помилково названо статтю Я. Соколовської (див.: *Sokołowska J.* Wczesnohistoryczne posągi kamienne odkryte na ziemiach Polski. – Warszawa, 1928).
- ²³ *Дучыц Л. Ё.* Каменные ідалы. – С. 645; *Дучыц Л.* Каменные ідалы у Беларусі. – С. 4; *Дучыц Л., Кушнір А.* Старажытныя выявы. – С. 25.
- ²⁴ *Дучыц Л. Ё.* Звесткі аб язычніцкіх ідалах на тэрыторыі Беларусі. – С. 88; *Дучыц Л. Ё., Зайкоўскі Э. М.* Ідалы. – С. 281.
- ²⁵ *Дучыц Л. Ё.* Слоні́мскі ідал // ЭЛМБ. – 1987. – Т. 5. – С. 60–61; *Дучыц Л. Ё.* Слоні́мскі ідал // АНБ. – 1993. – С. 575–576.
- ²⁶ Помилка в тексті другої публікації Й. Стабровського призвела до помилки в показниках загальної ширини і товщини скульптури, якими послуговується Л. Дучиц. Крім цього, у спільній із А. Кушніром публікації, названа дослідниця наводить інший – вочевидь помилковий – розмір загальної висоти скульптури: 0,6 м (див.: *Дучыц Л., Кушнір А.* Старажытныя выявы. – С. 25), що в наступних публікаціях більше ніде не повторюється.
- ²⁷ [*Караткевич В. Б.*]. Мастацтва плямён VI–VIII стст. // ГБМ. – 1987. – Т. 1. – С. 46.
- ²⁸ *Зайкоўскі Э. М.* Ідалы. – С. 219; *Зайкоўскі Э.* Язычніцкі ідалы Беларусі. – С. 45.
- ²⁹ [*Караткевич В. Б.*]. Мастацтва плямён VI–VIII стст. – С. 43–47.
- ³⁰ *Зайкоўскі Э. М.* Ідалы. – С. 219.
- ³¹ *Зайкоўскі Э.* Язычніцкі ідалы Беларусі. – С. 46.
- ³² Там само.
- ³³ Див., напр., книжки В. Супруна: *Супрун В.* За смугою часу (даследванні і меркаванні). – Минск, 1994. – С. 58; *Супрун В.* Дзеі над Шчарай. (3 гістыя зямлі Слоні́мскай). – Слоні́м, 2000. – С. 28, 29.
- ³⁴ *Stabrowski J.* Odnalezienie głowy staro-słowiańskiego bóstwa... – S. 24. Ці ж прикмети та їхні характеристики відзначено автором у його другій публікації (див.: *Стаброўскі І.* Каменная галава, знойдзенная ў Слоні́ме. – С. 61).
- ³⁵ *Стаброўскі І.* Каменная галава, знойдзенная ў Слоні́ме. – С. 61.
- ³⁶ На жаль, дослідник не поточив, який саме конкретний антропологічний тип він розуміє під поняттям “орієнтальний”.
- ³⁷ *Тегак Л. И., Саливон И. И.* Основы антропологии и экологии человека. – Минск, 1997. – С. 258–263, 265.
- ³⁸ Там само. – С. 272–278, 280–281.
- ³⁹ *Тегак Л. И., Саливон И. И.* Основы антропологии и экологии человека. – С. 272–278, 280–281; *Сегеда С.* Основы антропологии. – К., 1995. – С. 124–126. У 2002 р. на наше прохання (за клопотанням-посередництвом п. Л. Дучиць) п. І. Саливон про-
- вела аналіз конкретних антропологічних ознак Слоні́мського зображення. Наводимо текст висновку дослідниці повністю мовою оригіналу: “О европеоидности черт лица скульптуры свидетельствует сильно выступающий нос, довольно тонкие губы, разрез глазной щели. Массивность лицевого скелета (довольно широкое и высокое лицо), тонкие губы и скуластость позволяют предположить тип северного европеоида. С конкретной территорией либо этносом связывать данный тип у антропологов нет оснований, ибо территория распространения этносов и антропологических типов часто не совпадает. Поиск такого распространения бесперспективный”.
- ⁴⁰ *Леонова А. К.* Народная деревянная скульптура Белоруссии. – С. 10–11, 14–16; *Чекалов А. К.* Народная деревянная скульптура русского Севера. – М., 1974. – Рис. 121, 125, 132; *Чарновський О.* Українська народна скульптура. – Л., 1976. – С. 11, 12, 14, 21.
- ⁴¹ *Седов В. В.* Восточные славяне в IV–XIII вв. – С. 119–122; *Седов В. В.* Балты // Финно-угры и балты в эпоху средневековья. – М., 1987. – С. 412; *Лысенко П. Ф.* Дреговичи. – Минск., 1991. – С. 99–100; ін.
- ⁴² *Stabrowski J.* Odnalezienie głowy staro-słowiańskiego bóstwa... – S. 24; *Стаброўскі І.* Каменная галава, знойдзенная ў Слоні́ме. – С. 61; *Дучыц Л. Ё.* Слоні́мскі ідал // ЭЛМБ. – 1987. – Т. 5. – С. 60; *Дучыц Л. Ё.* Слоні́мскі ідал // АНБ. – 1993. – С. 575; *Дучыц Л.* Каменные ідалы у Беларусі. – С. 4; *Дучыц Л., Кушнір А.* Старажытныя выявы. – С. 25.
- ⁴³ *Зверуго Я. Г.* Верхнее Понеманье в IX–XIII вв. – С. 193.
- ⁴⁴ *Седов В. В.* Восточные славяне в IV–XIII вв. – С. 265.
- ⁴⁵ *Штыхов Г.* Интересная находка // Искусство. – М., 1964. – № 4. – С. 65–66.
- ⁴⁶ *Nadolski A.* Prace wykopaliskowe na grodzisku Łęczyskim w latach 1950–1951 // SW. – 1955. – Т. 3. – Tabl. 143: а, в.
- ⁴⁷ *Leńczyk G.* Światowid Zbruczański // MA. – 1964. – V. – S. 24, 25. – Tabl. IV: 3.
- ⁴⁸ *La Baume.* Die Beschreibungen der dreizehn ostpreussischen Bildstein // Blätter für deutsche Vorgeschichte. Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins. – Danzig, 1927. – Hf. 5. – S. 7. – Abb. 7; *Sokołowska J.* Wczesnohistoryczne posągi kamienne odkryte na ziemiach Polski. – S. 34. – Fig. 20. До Другої світової війни скульптура зберігалася в Музеї Пруссії, що містився в замку м. Кеніґзберґа (нині – м. Калініград, Росія).
- ⁴⁹ *Gieysztor A.* Mitologia słowian. – Warszawa, 1982. – S. 169, 195.
- ⁵⁰ *Herrmann J.* Zwischen Hradschin und Vineta: Frühe Kulturen der Westslawen. – Leipzig; Jena; Berlin, 1981. – Bild. 58.
- ⁵¹ *Седов В. В.* Восточные славяне в IV–XIII вв. – С. 288. – Табл. LXXV: 5.
- ⁵² *La Baume.* Die Beschreibungen der dreizehn ostpreussischen Bildstein. – S. 7. – Abb. 7; *Sokołowska J.* Wczesnohistoryczne posągi kamienne... – S. 34. – Fig. 20.
- ⁵³ *Сегеда С.* Основы антропологии. – С. 125.
- ⁵⁴ *Stabrowski J.* Odnalezienie głowy staro-słowian-

ІСТОРИЯ

skiego bóstwa... – S. 24; *Стаброўскі І.* Каменная галава, знойдзенная ў Слоніме. – С. 61.

⁵⁵ *Зверуго Я. Г.* Верхнее Понеманье в IX–XIII вв. – С. 193.

⁵⁶ *Stabrowski J.* Odnalezienie głowy staro-słowian-skiego bóstwa... – S. 25; *Стаброўскі І.* Каменная галава, знойдзенная ў Слоніме. – С. 61–62.

⁵⁷ Просторові орієнтири надані нам знавцем історії, топоніміки та топографії Слоніма В. Супруном.

⁵⁸ *Зверуго Я. Г.* Верхнее Понеманье в IX–XIII вв. – С. 193–194.

⁵⁹ *Stabrowski J.* Odnalezienie głowy staro-słowian-skiego bóstwa... – S. 24–25; *Стаброўскі І.* Каменная галава, знойдзенная ў Слоніме. – С. 61; ін.

⁶⁰ *Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л.* Скифские изваяния VII–III вв. до н. э. – М., 1994; Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М., 1989. – С. 134, 358, 384; *Плетнева С. А.* Половецкие каменные изваяния. – М., 1974; *Гераськова Л. С.* Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. – К., 1991.

⁶¹ *Stabrowski J.* Odnalezienie głowy staro-słowian-skiego bóstwa... – S. 24–25; *Стаброўскі І.* Каменная галава, знойдзенная ў Слоніме. – С. 61–62.

⁶² *Stabrowski J.* Odnalezienie głowy staro-słowian-skiego bóstwa... – S. 24.

⁶³ *Зверуго Я. Г.* Верхнее Понеманье в IX–XIII вв. – С. 193.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Повідомлення В. Супруна. Знахідки зберігаються в Слонімському районному краєзнавчому музеї.

⁶⁶ *Супрун В. Р.* Справздача за 1965 г. “Аб археалагічных разведках у бассейне сярэдняга цягнення ракі Шчары”. – Архів Інстытута гісторыі АН Беларусі, справа № 262, арк. 2–3.

⁶⁷ Зважаючы на характар орнаментацыі, тэхналогію виготовлення – ліпняк, а такж на тэрытарыяльную локалізацыю в межах сярэдняга допливу р. Щара, означені уламкі керамікі імовірна віднесці до матэрыяльных залишків культуры штрихованой керамікі (див.: *Поболь Л. Д.* Археологические памятники Белоруссии: Железный век. – Минск, 1983. – С. 339; *Медведев А. М.* Белорусское Понеманье в раннем железном веке (I тысячелетие до н.э. – 5 в. н.э.). – Минск, 1996. – С. 36, 45–46, 53–54, 61–64; [*Егарэйчэнка А. А.*] Культура штрыхаванай керамікі // Археалогія Беларусі. – Мінск, 1999. – Т. 2. – С. 116–118, 159). Хоча на карті пунктів розташавання пам’яток цієї культуры, що представлена в одному з найновіших видань, ур. Дуби біля Слоніма не зазначено (див.: [*Егарэйчэнка А. А.*] Культура штрыхаванай керамікі. – С. 159), район Верхньої Надніманшчыны входив у ареал – хоча й периферійний – названої культуры, що датується тут в межах першої половини I тис. до н. е. – середини V ст. н. е. (див.: *Медведев А. М.* Белорусское Понеманье в раннем железном веке... – С. 45–46, 53, 57, 61–64).

⁶⁸ Див.: Археалогія Беларусі. – Мінск, 1997. – Т. 1; Археалогія Беларусі. – Мінск, 1999. – Т. 2.

⁶⁹ *Гуревич Ф. Д.* Древности Белорусского Понеманья. – М.; Ленинград, 1962. – С. 131, 137.

⁷⁰ *Седов В. В.* Курганы ятвягов // СА. – 1964. – № 4. – С. 41, 45, 49–51. – Рис. 2; *Седов В. В.* Восточные славяне в IV–XIII вв. – С. 120–122; *Седов В. В.* Балты. – С. 412–417; *Квятковская А. В.* Каменные могильники белорусского Понеманья // КСИА. – 1986. – № 183. – С. 40; *Квятковская А. В.* Курганы ятвягов конца I – начала II тысячелетия н. э. (Устройство и типология) // ГАЗ. – 1996. – № 10. – С. 58–61; *Звяруга Я. Г.* Ядвягі, ятвягі // АНБ. – 1993. – С. 677.

⁷¹ *Kamiński A.* Jacwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne. – Łódź, 1953. – S. 34.

⁷² *Ochmański J.* Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennnej do XVI wieku. – Poznań, 1981. – S. 65–66; *Гаучас П.* К вопросу о восточных и южных границах литовской этнической территории в средневековье // Балто-славянские исследования 1986. – М., 1988. – С. 210 (карта 1); *Квятковская А. В.* К вопросу о пруссах – переселенцах на территории Беларуси в средневековье // ГАЗ. – 1997. – № 11. – С. 14. – Карта 4: 14.

⁷³ ПСРП. – 1962. – С. 875; Галицько-волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. – К., 2002. – С. 132.

⁷⁴ *Квятковская А. В.* К вопросу о пруссах – переселенцах на территории Беларуси в средневековье // ГАЗ. – 1997. – № 11. – С. 14. – Карта 4: 14. На думку Я. Острембського під згаданими в літописі переселенцями-пруссамі слід радше розуміти ятвягів, позаяк руські літописці не завжди чітко розрізняли ятвягів і пруссів, які мали територіальну суміжність і мовну близькість (див.: *Отрембский Я. С.* Язык ятвягов // ВСЯ. – 1961. – Вып. 5. – С. 7–8).

⁷⁵ *Зверуго Я.* Археологические работы в Слониме // Беларускія старожитносці. – Мінск, 1972. – С. 260, 273. – Рис. 17: 2; Рис. 22; *Зверуго Я. Г.* О начальном периоде истории города Слонима // ЭБ. – 1973. – С. 63; *Зверуго Я. Г.* Верхнее Понеманье в IX–XIII вв. – С. 17–21.

⁷⁶ *Мелешко В.* Слоним: Исторический очерк. – Минск, 1962. – С. 4.

⁷⁷ Див., напр.: *Жучкевич В. А.* Краткий топонимический словарь Белоруссии. – Минск, 1974. – С. 351; *Нерозняк В. П.* Названия древнерусских городов. – М., 1983. – С. 156–157.

⁷⁸ *Мелешко В.* Слоним: Исторический очерк. – С. 4; *Караткевич В. Б., Кулагін А. М.* Помнікі Слоніма. – Мінск, 1983. – С. 10.

⁷⁹ *Лысенка П. Ф.* Дрыгавічы // АНБ. – 1993. – С. 236–238; [*Лысенка П. Ф.*] Дрыгавічы // Ахеалогія Беларусі. – Мінск, 2000. – Т. 3. – С. 32–35, 55–58; *Каробушкіна Т. М.* Насельніцтва беларускага пабужжа X–XIII ст. ст. – Мінск, 1999. – С. 49–56.

⁸⁰ *Порфиридов Н.* Заметки о двух археологических памятниках Новгородского музея // Материалы и исследования. – Новгород, 1930. – № 1. – С. 31–33. – Рис. 1.

⁸¹ *Забашта Р.* Язичницька монументальна скульптура Білорусіі (контекстуальні паралелі й зближення) // Беларусь у сис­тэме трансэўрапейскіх сувязяў у I тыс. н.э.: Тэз. дакл. і паведамл. міжнар. канф. – Мінск, 1996. – С. 33–35.

⁸² Про Шкловського ідола (Могильовська обл.,

РОСТИСЛАВ ЗАБАШТА. ...СЛОНІМСЬКИЙ ІДОЛ

Республіка Білорусь) див. публікації: *Штыхаў Г. В.* Шклоускі ідал // АНБ. – 1993. – С. 653; *Штыхов Г.* Интересная находка // Искусство. – М., 1964. – № 4. – С. 65–66. Про скульптуру з Лубова (пов. Шчецінек, воев. Західнопоморське, Польща) див. публікації: *Stafiński A.* Łubowo, pow. Szczecinek // ZOW. – 1957. – R. XXIII. – Zesz. 4. – S. 217; *Pietrusińska M.* Katalog i bibliografia zabytków // Dzieje sztuki polskiej. – Warszawa, 1971. – Т. I: Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku. – S. 733.

⁸³ У деяких монографіях В. Кулакова міститься карта-схема «Земля прусів і “пруські землі” XIII ст.», на якій відзначено три місця-пункти віднаходження ятвязьких кам'яних скульптур (див.: *Кулаков В. И.* Прусы (V–XIII вв.). – М., 1994. – С. 21, 22. – Рис. 10; *Кулаков В. И.* История Пруссии до 1283 года. – М., 2003. – С. 37, 40. – Рис. 11). На жаль, ці місця не названо, тому немає цілковитої упевненості, що серед них є і елітська пам'ятка. Але якщо її таки враховано, то локалізація її – за нашими спостереженнями – дещо неточна: занадто зміщена на північний схід (див. позначку крайню праворуч на карті В. Кулакова).

⁸⁴ *Caune A.* Rigas 12.–13. gs. antropomorfie kokgriezumi // Latvijas PSR zinatnu akademijas vestis. – [Riga], 1981. – Nr. 6 (407). – Lpp. 67; *Цауне А. В.* Язычество древней Риги // VI Международный конгресс славянской археологии: г. Прилеп, Югославия, 1990 г.: Тез. докл., подготовленных сов. исследователями. – М., 1990. – С. 128.

⁸⁵ *Herrmann J.* Zwischen Hradschin und Vineta... – S. 217–218; *Gieysztor A.* Mitologia słowian. – S. 182; *Штыхов Г.* Интересная находка. – С. 65–66.

⁸⁶ За локалізацією Єлітська скульптура межує з територією поширення т.зв. Західномазурської культури (VI–VII ст.), що, на думку деяких дослідників, містила (могла містити) в собі слов'янський етнічний компонент (див.: *Седов В. В.* Славяне в раннем средневековье. – М., 1995. – С. 171–174).

⁸⁷ Із серії типологічно розмаїтих дрібних дерев'яних ізоморфів XII–XIII ст., що виявлені під час розкопок у Ризі, А. Цауне гіпотетично пов'язав з вендами лише багатоголові антропоморфні фігурки. За його спостереженнями, вони виказують подібність до багатоголових зображень богів у землях західних слов'ян і водночас не мають будь-яких аналогів серед латвійських археологічних старожитностей (*Цауне А.* Об этническом составе населения Риги до XIII в. // Проблемы этнической истории балтов: Тез. докл. межреспублик. науч. конф. – Рига, 1985. – С. 100–101). Однак очевидну типологічну відповідність до слов'янських ритуальних зображень мають і деякі інші ризькі фігурки, зокрема, залучена до аналізу фалоподібна скульптурка, а також зооморфна фігурка (пор. зображення козиць чи козлів другої половини XI ст. з Острівка в Ополлі (Польща). – *Cehak-Hołubowiczowa H.* Drewniane maski z grodu-miasta na Ostrówku w Opolu // AP. – 1965. – Т. X. – Zesz. 1. – С. 307–309. – Рис. 4), що дає підставу віднести їх також до вендських пам'яток.

⁸⁸ Конкретних показників величини зображення з

Єлітки в доступній нам літературі не виявлено. Про порівняно незначні (станкові) розміри його судимо на підставі морфолого-іконографічної близькості зі Слоніmsьким та Новгородським ідолами.

⁸⁹ *Stabrowski J.* Odnalezienie głowy staro-słowian-skiego bóstwa... – S. 24.

⁹⁰ *La Baume.* Die Beschreibungen der dreizehn ostpreussischen Bildstein. – S. 7; *Sokolowska J.* Wczesnohistoryczne posagi kamienne odkryte na ziemiach Polski. – S. 34

⁹¹ *Штыхаў Г. В.* Шклоускі ідал. – С. 653.

⁹² *Забашта Р.* Язичницька монументальна скульптура Білорусії (контекстуальні паралелі й зближення). – С. 33–35.

⁹³ *Седов В. В.* Курганы ятвягов. – С. 51; *Седов В. В.* Восточные славяне в IV–XIII вв. – С. 120–122; *Седов В. В.* Балты. – С. 414, 417; *Зверуго Я. Г.* Верхнее Понеманье в IX–XIII вв. – С. 14–17.

⁹⁴ Згідно однієї з етногенетичних концепцій, якої дотримується К. Годловський, Г. Лебедев, Д. Мачінський, М. Щукін і, назагал, Р. Терпиловський, ще до кінця I тис. н.е. на теренах лісової зони Наддніпрянщини мешкало архаїчне, “до невідмінності близьке” протобалтське та протослов'янське населення (іншими словами “проміжне” населення, населення “між балтами та слов'янами”), що “продовжувало жити власним життям, опановуючи нові простори і асимілюючи тут доіндоєвропейські племена” (див.: *Лебедев Г. С.* Археолого-лингвистическая гипотеза славянского этногенеза // Славяне. Этногенез и этническая история (междисциплинарное исследование). – Ленинград, 1989. – С. 106, 107. Див. також: *Терпиловський Р. В.* Населення лісової зони Подніпров'я I тис. н. е. – балти чи слов'яни? // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. – К.; Л., 1999. – С. 291, 297).

⁹⁵ *Седов В. В.* Восточные славяне в IV–XIII вв. – С. 3, 265.

⁹⁶ *Дучыц Л. У.* Каменные ідалы // ЭЛМБ. – 1985. – Т. 2. – С. 645; *Дучыц Л.* Каменные ідалы у Беларусі. – С. 4.

⁹⁷ [*Караткевич В. Б.*]. Мастацтва плямён VI–VIII ст. – С. 43–47.

⁹⁸ *Stabrowski J.* Odnalezienie głowy staro-słowian-skiego bóstwa... – S. 24–25; *Стаброўскі І.* Каменная галава, знойдзенная ў Слоніме. – С. 61.

⁹⁹ *Зверуго Я. Г.* Верхнее Понеманье в IX–XIII вв.

¹⁰⁰ *Зайкоўскі Э. М.* Ідалы. – С. 219.

¹⁰¹ *Дучыц Л. У., Зайкоўскі Э. М.* Ідалы. – С. 281.

¹⁰² *Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю., Кривошеев Ю. В.* Введение христианства на Руси и языческие традиции // СЭ. – 1988. – № 6. – С. 25–34; *Рыбаков Б. А.* Языческое мировоззрение русско-го средневековья // ВИ. – 1974. – 1. – С. 19–30; *Gassowski J.* Religia pogańskich słowian i jej przeżytki we wczesnym chrześcijaństwie // AP. – 1971. – Т. XVI. – Zesz. 1/2. – S. 557–574; *Власов В. Г.* Христианизация русских крестьян // СЭ. – 1988. – № 3. – С. 3–15; ін.

¹⁰³ *Гуревич Ф. Д.* Города Черной Руси (к истории городов белорусского Понеманья) // ЭБ. – 1973. – С. 35.

¹⁰⁴ *Caune A.* Rigas 12.–13. gs. antropomorfie kokgriezumi // Latvijas PSR zinatnu akademijas vestis. – [Riga], 1981. – Nr. 6 (407). – Lpp. 62–63. – Att. 7;

ІСТОРІЯ

Цауне А. В. Антропоморфные деревянные навершия XII–XIII ст. в Риге // Древнерусское государство и славяне. – Минск., 1983. – С. 131, 133. – Рис. 32: 5; ін.

¹⁰⁵ Nadolski A. Prace wykopaliskowe na grodzisku Łęczyskim... – S. 289. – Tabl. 143: a, в.

¹⁰⁶ Витязь С. П. К проблеме древних пруссов в этнической истории Беларуси. – С. 163.

¹⁰⁷ Holtz A. Die pommerschen Bildsteine // Baltische Studien. NF. – 1966. – Bd. 52. – S. 26; Херрман Й. Славяне и норманы в ранней истории балтийского региона // Славяне и скандинавы. – М., 1986. – С. 31.

¹⁰⁸ Кулаков В. И. Прусы (V–XIII вв.). – С. 20–21; Кулаков В. И. История Пруссии до 1283 года. – С. 37, 39.

¹⁰⁹ Кулаков В. И. Прусы (V–XIII вв.). – С. 31; Кулаков В. И. История Пруссии до 1283 года. – С. 9, 231; Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. – М., 2005. – Т. I. – С. 72.

¹¹⁰ Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. – С. 169–170. На думку деяких дослідників, проникнення християнства в середовище ятвягів слід добачати у факті деякої зміни поховального обряду XI–XII ст.: поступової заміни тілопопалення на тілопокладення (див.: Квятковская А. В. Курганы ятвягов конца I – начала II тысячелетия н. э. (Устройство и типология) // ГАЗ. – 1996. – № 10. – С. 60; Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой половине XII в. Принятие христианства. – М., 1988. – С. 379). Натомість В. Седов (у останніх своїх роботах) пов'язав це явище з процесом слов'янізації ятвязького люду (див.: Седов В. В. Восточные славяне в IV–XIII вв. – С. 120; Седов В. В. Балты. – С. 417).

¹¹¹ Квятковская А. В. Каменные могильники беларусского Понеманья конца X–XVII вв. (Устройство и типология) // Археология и история Пскова и Псковской земли: Тез. докл. научно-практич. конф. 1988. – Псков, 1989. – С. 52; Квятковская А. В. Курганы ятвягов конца I – начала II тысячелетия н. э. (Устройство и типология). – С. 60.

¹¹² Гильфердине А. История балтийских славян. – М., 1855. – Т. I. – С. 263–298; Hermann J. Zwischen Hradschin und Vineta... – S. 215–246.

¹¹³ Русанова И. П., Тимощук Б. А. Языческие святилища древних славян. – С. 31–60.

¹¹⁴ Stabrowski J. Odnalezienie głowy staro-słowianskiego bóstwa... – S. 24; Стаброўскі І. Каменная галава, знойдзенная ў Слоніме. – С. 61.

¹¹⁵ Квятковская А. В. Курганы ятвягов конца I – начала II тысячелетия н. э. (Устройство и типология). – С. 60; Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII в... – С. 378–390.

¹¹⁶ Давньоруський період історії міста безперервно продовжувався десь від XI ст. до середини 40-х років XIII ст.; у кінці XIII ст. воно кінцево ввійшло до складу Великого князівства Литовського (див.: Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. – С. 48, 49; Звяруга Я. Г. Слонім // АНБ. – 1993. – С. 575; Археологія Беларусі. – Мінск, 2000. – Т. 3. – С. 314–317).

¹¹⁷ Як відомо, ще в 1323 році Гедемін поставив у Вільні "болвана перунова з каменя кременис-

того великого, с которого огонь попы огонь поганские кресали, в руках держачи, и огонь ему вечный з дубины в день и в ночи палили" (див.: ПСРЛ. – 1975. – Т. 32. – С. 41).

¹¹⁸ Баршчэўскі І. Ф. З гісторыі фальлектэнізму // Працы... – 1928. – Т. I. – С. 49–80.

¹¹⁹ Там само. – С. 68.

¹²⁰ Винокур И. С., Островский М. И. Раковецкий могильник // МИА. – 1967. – № 139. – С. 152–156. – Рис. 14. Скульптурный прутень (фалос) з Раковця за іконографічною, а відтак і, слід гадати, й традицією обрядодійств належить до периферійноримського культурного кола (пор. рельєфне зображення культової сцени з фалічним стовпом на стелі другої половини II – початку III ст. з Сьоня (Брегінтіона, Угорщина). – див.: Kolnik T. Rimske a germanske umenie na Slovensku. – Bratislava, 1989. – S. 229. – Obr. 77).

¹²¹ Баршчэўскі І. Ф. З гісторыі фальлектэнізму. – С. 49–50. – Рис. 1; Ляўданскі А. Археалагічныя доследы у Смаленшчыне (Археалагічныя доследы С. М. Сакалоўскага у былым Рослаўскім павеце. Дробныя звесткі) // Працы... – 1932. – Т. III. – С. 49. – Табл. XIV.

¹²² Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. – С. 245–248.

¹²³ Иванов В. В., Топоров В. Н. Ярила // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. – М., 1995. – С. 397.

¹²⁴ Иванов В. В., Топоров В. Н. Пергрубюс // МС. – 1991. – С. 436.

¹²⁵ И(ванов) В., Т(опоров) В. Потримпс // МС. – 1991. – С. 447.

¹²⁶ Stabrowski J. Odnalezienie głowy staro-słowianskiego bóstwa... – S. 24; Стаброўскі І. Каменная галава, знойдзенная ў Слоніме. – С. 61. Передбачення Я. Звяруги щодо постаменту, складеного з каменю (див.: Звяруга Я. Г. Верхнее Понеманье в IX–XIII вв. – С. 193), видається малоправдоподібним як з огляду питомо технічного, так і семантичного. Якщо у існувала кам'яна підставка, то вона мала найвірогідніше вигляд валуна із заглибленням на верхній площині на зразок того, що підпірав фалічне зображення з околиці Сукромля (див.: Ляўданскі А. Археалагічныя доследы у Смаленшчыне... – С. 49. – Табл. XIV).

¹²⁷ Супруненко А. Б. Голова половецького изваяния // СА. – 1989. – № 4. – С. 268–269.

¹²⁸ Ляўданскі А. Археалагічныя доследы у Смаленшчыне... – С. 49. – Табл. XIV: 17; Баршчэўскі І. Ф. З гісторыі фальлектэнізму. – С. 49–50. – Рис. 1.

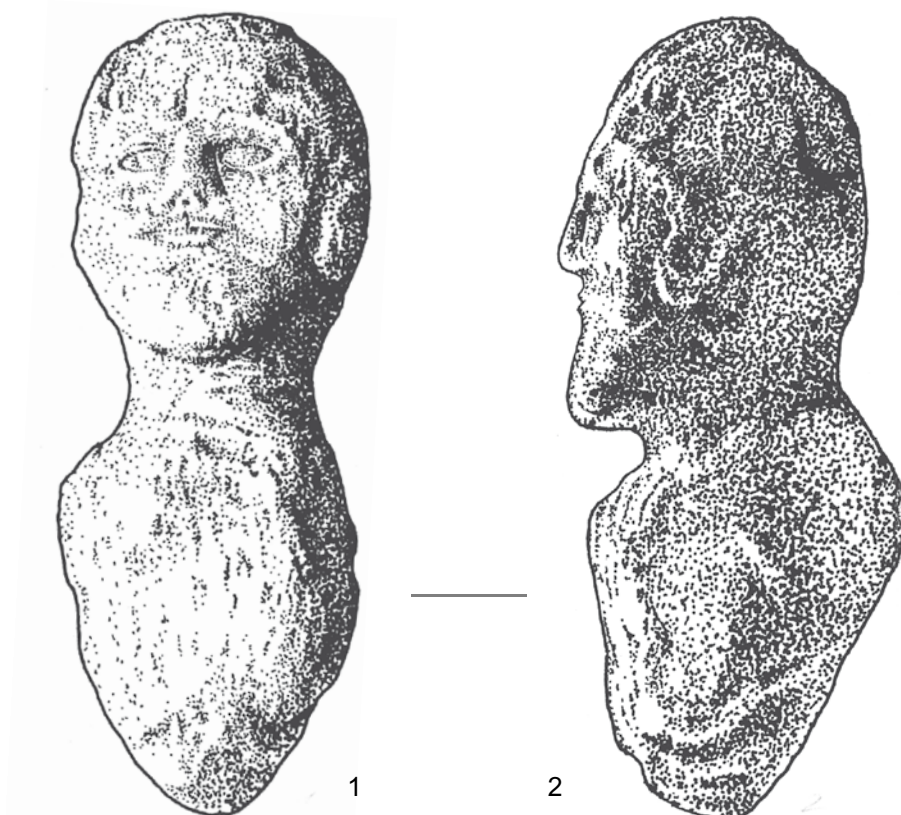
¹²⁹ Stabrowski J. Odnalezienie głowy staro-słowianskiego bóstwa... – S. 24.

¹³⁰ Линга // МНМ. – 1992. – Т. 2. – С. 56; Йони // МНМ. – 1991. – Т. 1. – С. 600.

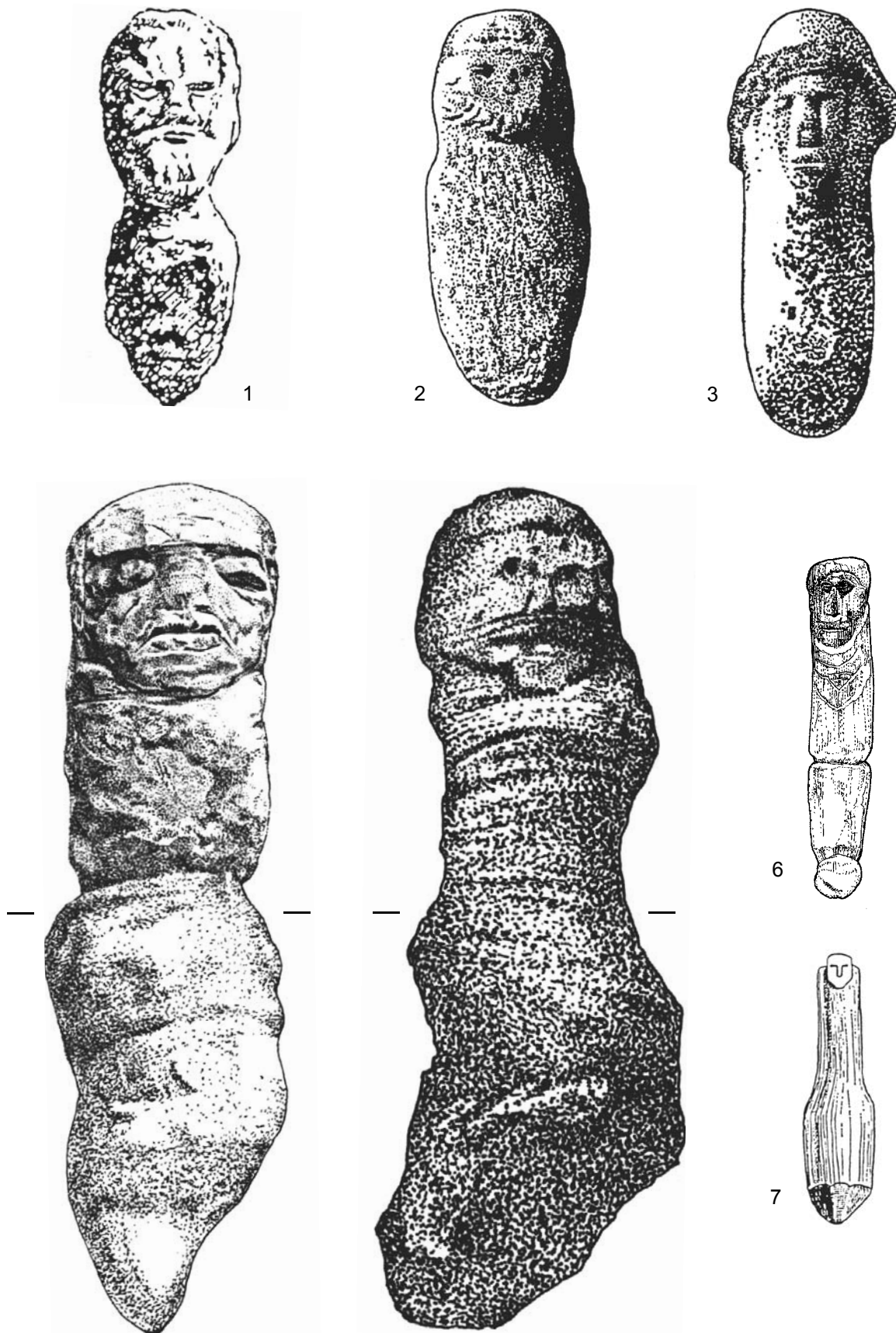
¹³¹ Толстой Н. И. Гениталии // Славянские древности. – М., 1995. – Т. 1. – С. 495.

¹³² Abramowicz A. Przedmioty ozdobne z grodziska Łęczyskiego // SW. – 1955. – Т. 3. – Tabl. 143.

¹³³ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – М., 1981. – С. 36, 39.

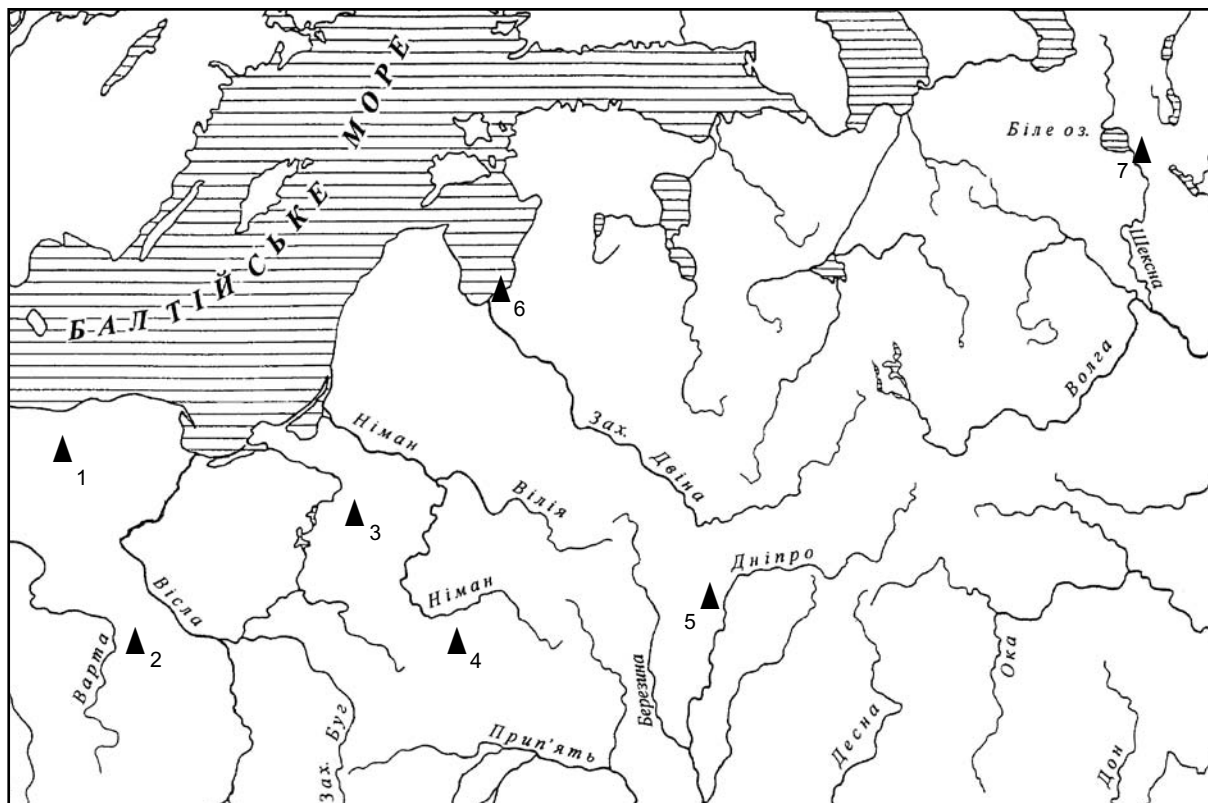

Іл. 1. Слонімський ідол: 1, 2 – вигляд із чільного (під незначним ракурсом) і лівого боку (за: Дучыц, 1987; Stabrowski, 1939); 3, 4 – фрагменти скульптури

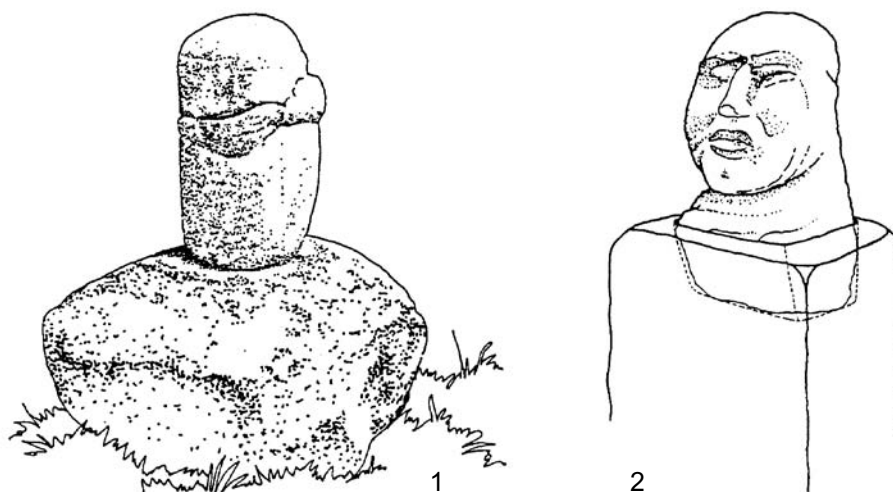

Іл. 2. Антропофаломорфні скульптури Центральної та Східної Європи
(південно-східна частина циркумбалтійського регіону):

1 – Слонім (В – 44 см) (за: *Стаброўскі*, 1946); 2 – Єлітки (В – ?); 3 – Мала Топорна (В – 66 см);
4 – Шклов (В – 1,2 м); 5 – Лубово (В – 1,2 м); 6 – Тум (Ленчиця) (В – 17 см); 7 – Рига (9,6 см)

Іл. 3. Карта місцезнаходжень антропофаломорфних скульптур у південно-східній частині циркумбалтійського регіону: 1 – Лубово; 2 – Тум (Ленчиця); 3 – Єлітки; 4 – Слонім; 5 – Шклов; 6 – Рига; 7 – Мала Топорна

Іл. 4. Зразки постаментів під скульптуру:
1 – фаломорфний камінь на постаменті-валуні з-під Сукромля (за: Баршчэўскі, 1928);
2 – реконструкція постаменту половецької скульптури з Ландарів (за: Супруненко, 1989)

РЕЗЮМЕ / SUMMARY

На теренах Білорусі нині відомо – згідно зі свідченнями наукової літератури – близько півтора десятка монументальних антропоморфних скульптур епохи середньовіччя, які належать до культурного спадку місцевих язичників. Проте ці пам'ятки досі лишаються недостатньо вивченими як на рівні етнокультурного контексту, так і на рівні фактографії, через що існуючі в літературі атрибуції потребують критичного перегляду. Зважаючи на такі обставини, автор має намір підготувати низку публікацій, присвячених окремим зразкам означеної категорії давньої скульптури Білорусі.

Пронована нині стаття – перша із запланованих публікацій. Її присвячено так званому Слонімському ідолу – одному з найвиразніших зразків білоруської язичницької скульптури середньовіччя. На підставі детального історико-порівняльного і контекстуального аналізу датування ідола визначається в межах XI / XII–XIII / кінця XIV ст., при цьому пріоритетним вважається період XI / XII–XIII ст. Проблема етнокультурного походження скульптури не має на сьогодні однозначного вирішення. Доступний фактаж дозволяє відносити її як до старожитностей місцевого балтського (ятвязького?), так і слов'янського (драговицького) населення. Утім, перша версія є імовірнішою. Заразом, про Слонімського ідола реально говорити і як про пам'ятку регіональної прибалтійської, зокрема балто-слов'янської, культурної єдності.

Ключові слова: балти, Білорусь, ідол, культура, Надбалтика, регіональність, скульптура, слов'яни, язичництво, ятвяги.

More than one and a half dozens of monumental anthropomorphic sculptures of the Middle Ages ascribed by the researchers to the heritage of local Pagans are known nowadays at the Byelorussian territories. In spite of numerous publications on these sculptures, they until now have been studied insufficiently in regard to the ethnocultural and chronological definitions as well as in respect of factography. Considering a present state of the study, a series of source-based research works on separate samples of these monuments is planned to be prepared and published. The article which is first in the series, is dedicated to the so-called Slonim idol. As a result of analytical survey of available sources, this sculpture is dated within the limits of the XIth/XIIth to XIIIth/XIVth cc. Problem of ethnocultural belonging of Slonim idol in the light of existing data cannot be solved definitely. Due to iconographic features, stylistic peculiarities of the images, spacial location and geografic site of this monument and similar ones, it might be interpreted in favour of the Baltic (Yatviagy?) as well as the Slavic (Drahovychy) origination. However, the first version is more probable. The presumption of its belonging to the binary Balt-Slav cultural millieu is quite possible too.

Keywords: Balts, Belorussia, idol, culture, Baltic surroudings, regional nature, sculpture, Slavs, Paganism, Yatviahy.

На території Белоруссии ныне известно – согласно научной литературе – около полтора десятка монументальных антропоморфных скульптур эпохи средневековья, которые относятся к культурной традиции местных язычников. Однако, эти памятники, как показывает знакомство с темой, до сих пор остаются недостаточно изученными как на уровне этнокультурного контекста, так и на уровне фактографии, в результате чего существующие в литературе атрибуции требуют критического пересмотра. Учитывая сложившуюся ситуацию, автор предполагает подготовить ряд публикаций, посвященных отдельным образцам данной скульптуры.

Предлагаемая разведка – первая из этого ряда. Она посвящена т. наз. Слонимскому идолу – одному из наиболее выразительных примеров белорусской языческой скульптуры средневековья. На основании детального историко-сравнительного и контекстуального анализа датировка идола определяется в границах XI / XII–XIII / кон. XIV вв., при этом пріоритетным представляется период XI / XII–XIII вв. Проблема этнокультурного происхождения скульптуры не имеет на сегодня однозначного решения. Доступный фактаж позволяет относить ее как к древностям местного балтского (ятвяжского ?), так и славянского (драговиццкого) населения. Однако первая версия есть более пріоритетной. Вместе с тем о Слонимском идоле реально говорить как о памятнике регионального прибалтийского, в частности балто-славянского, культурного единства.

Ключевые слова: балты, Беларусь, идол, культура, Прибалтика, региональность, скульптура, славяне, язычество, ятвяги.